
БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Мішель
МОНТЕНЬ
ПРОБИ

Мишель Монтень
Проби. Вибране

«Фолио»

2012

Монтень М.

Проби. Вибране / М. Монтень — «Фолио», 2012

Свій славетний твір «Проби» французький мораліст Мішель Монтень (1533—1592) оприлюднив у сорок сім років. У цій книзі він насамперед вирішив відповісти на запитання, яке стало його гаслом: «Хто я?». Героєм «Проб» можна вважати саму людську думку, вільну від догматизму і схоластики, не залежну від сильних світу цього, безстрашну, критичну. Завдяки розкутій манері викладу у творі представлено різні літературні жанри: і філософську розвідку, і критичний есей, і повістярське побутописання, і навіть вірші у прозі.

© Монтень М., 2012

© Фолио, 2012

Содержание

На маргінесах книг, на маргінесах життя	5
Проби	7
Переднє слово до читальника	7
Книга перша	8
Розділ I	8
Розділ II	10
Розділ III	12
Розділ IV	16
Розділ VII	18
Розділ VIII	19
Розділ IX	19
Розділ XI	22
Розділ XIV	25
Розділ XVI	35
Розділ XVIII	36
Розділ XX	38
Розділ XXIV	48
Розділ XXVI	53
Розділ XXVIII	73
Конец ознакомительного фрагмента.	78

Мишель Монтень

Проби. Вибране

На маргінесах книг, на маргінесах життя

Мишель Монтень (Мішель Ейкем) – великий французький письменник і філософ-гуманіст, чільний представник пізнього Відродження у Франції, речник раціоналізму, скептицизму і толерантності; свої погляди він виклав у «Пробах» – творі автобіографічного характеру.

Народився письменник 1533 року в замку Монтень, департамент Дордонь. Батько його, П'єр Ейкем, був нащадок гасконських буржуа, що стали шляхтою, мати, Антуанетта Лупп, походила з роду португальських купців-вихрестів, що втекли від інквізиції. У викладі цього життєпису з огляду на роль Рабле як предтечі Монтеня доречно згадати, що за рік до народження Мішеля Рабле опублікував «Пантагрюеля», а коли йому було два роки – «Гаргантюа».

Ось ті місця, з якими було пов'язане життя Монтеня: Бордо, з колегем, не таким уже й блискучим для хлопця, знавця живої латини, і з магістратурою, де він служив до 1585 року; Париж, з його бурхливим політичним життям, де він за Генріха II і Карла IX провадив переговори під час релігійних воєн (залагодження чварів між різними партіями, присутність при дворі у момент розрухів у Гієні); замок Монтень, починаючи з «відставки» письменника (1571), не політичної, а суто філософської; нарешті подорожі до Швейцарії та Італії (1580—1581), де він лікувався від каменів у нирках і набирався «життєвого досвіду».

Треба зазначити, що літературне життя Монтеня почалося після смерті його батька (1569).

Той спрямовував його перші кроки: змусив вивчити латину, найнявши німця Горштана, брав сина з собою, вирушаючи до королівського двору, влаштував його радником при Лічильній палаті в Періге, схилив перекладати «Природну теологію» Раймунда Сабундського.

«Служити музам» Монтень наважився уже в літах, змучений працею на посаді мера Бордо. З 1572 року він заходжується писати свої враження від прочитаного (особливо від античних авторів) і від пережитого, зібравши їх у книжку і назвавши «Пробами» (в оригіналі «Есеї», назва, яка згодом визнана літературним жанром). Перед нами один з перших літературних творів, написаних «від першої особи». Позбавлені гладкопису, викінченості, стрункости, «Проби» мають таку структуру і вимагають, щоб їх читали відповідно до їхнього титулу: це монтаж роздумів, занотованих у різні часи, прокоментованих в інші і тому не вельми зручних для лінійного читання.

Ці труднощі насамперед спричинені так званими трьома «верствами» тексту, себто шаром А (видання 1580 року, книги перша і друга), шаром Б (видання 1588 року, книги перша, друга і третя) і шаром В (додатки, внесені до бордоського примірника після 1588 року). Текстова діакронія дається взнаки, якщо навіть якимось швидко (чи цілими блоками) читання дещо стирає часову різницю написання. Хоч як важливо розрізняти ці ключові моменти, якими є дати згаданих видань, не слід забувати ще й те, що Монтень працював над текстом не один десяток років.

Одна з найперших вимог «Проб» (книга I, розділ VII «Про ледацтво») – це вимога вільного писання (і переписування): Монтень «плодить» свої «химери і фантастичних монстрів». Перші розділи становлять собою подобу якоїсь компіляції, антології прикладів, які можна знайти в «уроках» доби. Цей аспект меншає в міру того, як ми заглиблюємося в текст, – і згідно з особистою еволюцією Монтеня, – при цьому ніколи не зникаючи. Авторське втручання

робиться дедалі відчутнішим, тоншим, субтельнішим: а проте воно часто бере за відправну точку чужорідний елемент.

Отож треба відмовитися читати Монтеня «запоєм», тобто слід усвідомити, що це текст, який сам себе визнає як монтаж. Проте переробляти план «Проб» було б справою безнадійною. Критика обмежувалася здебільшого тим, що розглядала якийсь розділ чи групу розділів і підкреслювала брак структури у «Пробах», удаючись до таких образів: незавершена архітектура (А. Глозер), гірлянда, бастіон (М. Бютор), спіраль (А. Компаньйон), концентричні кола (Ж. Пуле). Отакі вони, метафори, щодо неспроможності читати текст, у якому видно шви, що приховують усі сліди його глибокої структури.

Помер Мішель Монтень 1592 року, коли йому було п'ятдесят дев'ять років, сім місяців і одинадцять днів віком, під час меси у родинній капличці, і поховали його в бордоській церкві фельянтинок. Посмертне видання, здійснене за копією рукопису, переданого палкій шанувальниці письменника, вийшло 1595 року в Парижі заходами цієї ж таки мадемуазель де Гурне.

Успіх Монтень здобув уже у своїх сучасників. У наступні віки навколо його спадщини велася суперечка. Якщо Блез Паскаль ще закидав авторові марноту і гординю, а Жан Жак Руссо – нещирість, то Вольтер захоплено вітав його, називаючи своїм предтечею.

Мішель Монтень був серед перших філософів, які з досі панівної в науці латини перейшли на живу, людovu французьку мову. Виявляючи змалку неабияке мовне чуття, він надав у своїй книзі на майже півтори тисячі сторінок нового блиску рідному слову й змусив його вивчати і поза межами Франції. Там, де не вистачало французького, письменник тулив гасконське слівце. Оскільки наукові терміни в XVI сторіччі були ще не вироблені, то навряд чи була б рація, на думку тлумача цього тексту, модернізувати його в перекладі, як це робили інші перекладачі, а тим паче, приписувати щось від себе.

До того ж, у «Пробах» майже старофранцузчина. Щоб читач відчув їхній несучасний дух і колорит, перекладач дозволив собі використати деякі маловживані слова, запозичивши їх із давньоукраїнської мови. Звідси поява таких слів, як читальник, шатня (гардероб), льос (доля, зі словника неокласиків), баніта, баніція, банітувати (вигнанець, вигнання, вигнати – слова в нашій мові з Хмельниччини, а може, й давніше), ошадок (пощада), карати горлом (страчувати), бакаляр (колись у нас, як і в поляків, учитель, учений-педант), кружганок (галерея круг дому), зацний (славний, доброчесний) тощо.

Від перекладача

Проби Вибране

Переднє слово до читальника

Перед тобою, читальнику, щиросерда книга. Вона одразу застерігає тебе: я не ставив собі ніякої іншої мети, окрім сімейної і приватної. Про якийсь користок тобі чи про свою славу я і гадки не мав. Такий намір понад мої сили. У цій книжці я намагався будь-що потішити свою рідню та приятелів: хай вони, як мене не стане, чого ждати вже недовго, віднайнуть у ній печать моєї вдачі та моїх дум і завдяки цьому доповнять і воскресять мій образ, що залишився в їхній пам'яті. Якби я писав на те, щоб запобігти у громади ласки, то вичепурився б і показав себе при повній параді. Та мені хочеться іншого: хай мене бачать у моїй простій, природній і повсякденній подобі, без будь-якої вимушеності чи штучності, адже я зображую не когось там, а самого себе. Мої вади, як і весь мій правдивий образ, постануть тут живцем, наскільки це дозволить звичайнісінька добропристойність. Коли б я жив серед тих племен, що, за чутками, й досі тішаються солодкою вольницею первісних законів природи, повір, читальнику, я залюбки намалював би себе на повен зріст та ще й голицем голого. Отже, зміст цієї книжки – я сам, а це аж ніяк не причина, щоб марнувати своє дозвілля на такий легковажний і незначний предмет. З Богом!

Писано в замку Монтень дня першого березня року тисяча п'ятсот вісімдесятого.

Книга перша

Розділ I

Як різними шляхами тієї самої мети досягти

Найпростіший спосіб улагодити того, кого ви скривдили, а він людина мстива, це викликати в нього співчуття та жаль і зворушити його своєю покорою. Проте такий самий ефект давали іноді мужність і твердість, засоби цілком супротивні.

Едвард, принц Валлійський¹, що так довго заряджав нашою Гієнню², чия вдача та воля відзначалися якоюсь величчю, зазнавши образи від ліможців і взявши штурмом їхнє місто, не зглянувся на крики люду, жінок і дітей, приречених на різанину попри їхні благання та припадання до його ніг. Однак же, коли, пробиваючись через місто, він побачив, як троє французьких лицарів із нечуваною хоробрістю стримують наступ його звияжного війська, визнання і пошанівок такої виняткової доблесті одразу притупили вістря його гніву, і він, із цих трьох почавши, помилував і решту городян.

Скандерберг³, державець Епіру, гнався якимось за одним зі своїх вояків, щоб забити його; вояк той, після даремних потуг удобрухати його покірною мольбою про ошадок, в останню хвилину схопився за меч і звів зброю на пана. Така сміливість поскромила лють принца, і він за те, що вояк виявився не з полохливих, дарував його горлом.

Цезар Конрад III⁴, облягаючи Вельфа, дука Баварського, не захотів нічим поступитися, хоча обложенці погодилися здатися на ганебних і принизливих умовах, і згодився лише на те, щоб жінки високого коліна, замкнуті у місті вкупі з дуком, могли його покинути, не вронивши честі і взявши з собою стільки добра, скільки донесуть. А ті, охоплені великодушним поривом, намислили узяти собі на барки своїх чоловіків, дітей і самого дука. Цезар, уражений таким шляхетним і сміливим учинком, просльозився з розчулення; а той лихий дух, яким він дихав на дука, де й подівся; відтоді він ставився ласкаво і до нього і до його підданих.

Мене поклав би на лопатки і той і той спосіб. Адже милосердя і вибачливості мені не позичати. Та, гадаю, що мені легше піддатися співчуттю, ніж зачудуванню: дарма, що у стоїків жаль – почуття негідне; вони вимагають, аби, спомагаючи терпінням, ми не лагіднішали і не співчували їм.

Отож ці приклади видаються мені вельми повчальними, адже вони показують нам душі тих людей, душі, які, виставлені одночасно на випробу двох способів, витривали перед одним, зате улягли другому. Можна сказати, що відкривати своє серце жалеві звикли люди добротливі, лагідні й м'які, з чого випливає, що натури плохіші, як-от біла челядь, діти і простолюддя, цьому більш піддатливі; натомість гордувати слізьми та благаннями і поступатися лише з побожності перед свяतिною цноти – прерогатива дужої і незворушної душі, що має замилювання до мужності та твердості.

А проте схожий подив і захват можуть справляти навіть на душі не такі шляхетні. Свідок цього – теб'янський люд, який, засудивши на смерть своїх верховод за те, що ті не припинили

¹ Едвард, принц Валлійський – син короля англійського Едварда II і батько Річарда II, названий Чорним, переможець у битві під Пуатьє (1356), в якій потрапив у полон король Французький Жан Добрий. Монтень переказує тут епізод із хроніки Фруасара.

² Гієнь – історична область на південному заході Франції, мала статус провінції. До XIII ст. називалася переважно Аквітанією. Триста років перебувала під владою Англії, поки не возз'єдналася з Францією.

³ Скандерберг – національний герой Албанії XV ст., вів боротьбу з турками.

⁴ Конрад III – 1140 року змагався з вельфами (баварськими дуками) за престол, ведучи облогу Вайнсберга.

збройних дій зараз по скінченні визначеного їм терміну, насилу виправдав Пелопіда⁵, розчавленого тягарем оскарження і змушеного рятувати свою голову лише просьбами та мольбами; і навпаки, коли справа дійшла до Епамінонда, і той зачав хвалитися своїми подвигами і пихато та зухвало колоти ними очі своїм землякам, ті не наважилися навіть узятися за кулі для голосування – не то що; і зібрання так і розійшлося додому, славлячи велич душі цього героя.

Діонісій Старший⁶, здобувши по довгій мозольній облозі Регій⁷ і полонивши ватажка Фитона, мужа прехороброго і завзятого бійця, захотів на ньому показати страшливий приклад помсти. Найперше він розповів йому, як напередодні наказав утопити його сина та всіх родичів. На те Фитон одказав, що їх ошчасливлено на день раніше від нього. Потім Діонісій звелів роздягнути бранця, віддати катам і водити по місту, ганебно і немилосердно дубасячи його, осипаючи при цьому підлими й образливими словами; але той перетерпів усе з незмірною мужністю, не зламався і з гордим виразом на обличчі йшов на муки, голосно заявляючи, що гине за праве діло (за відмову віддати край до рук тирана), і погрожуючи мучителеві близькою карою богів. Діонісій, читаючи в очах своїх жолдаків, що похвалки звойованого ворога та його погорда до їхнього орудника і до його тріумфу не лише не обурюють їх, а, навпаки, викликають співчуття до безстрашного полоняника, і побоюючись, як би вони не збунтувалися і не видерли Фитона з рук варті, розпорядився припинити тортури і потаємці втопити його в морі.

Воістину, людина – істота легкодумна, хибка і мінлива, якусь сталу і тверду думку про неї скласти годі. Ось вам Помпей дарує душею все місто мамертинців, на яких доти клав великий гнів, лише з пошанування цноти і великодушності одного їхнього громадянина Зенона⁸; тамтой узяв на себе всю провину і благав тільки про єдину ласку – покарати його одного. Зате Суллін гоститель, який виявив у Перузії⁹ подібну цноту, нічого не зискав на тому ні для себе, ані для інших.

А ось вам контраст до моїх попередніх свідчень. Олександр, найхоробріший з усіх мужів і звичайно милостивий до розбитого ворога, здобувши з великим боєм Газу¹⁰, зіткнувся з оборонцем цього міста Бетісом, у чийй доблесті встиг переконатися під час облоги. Кинутий напризволяще своїми, сам-один душею, із понівеченою зброєю, закривавлений і поранений, Бетіс відбивався від македонян, а ті насідали цілим гуртом. Олександр, розлючений тим, що перемога далася дорогою ціною (окрім значних утрат, він сам дістав дві свіжі рани), гукнув йому: «Ти умреш, Бетісе, не так, як запрагнув. Знай, що тобі доведеться одтерпіти всю муку, яка тільки вготована для бранця». Але Бетіс тільки зостався незворушним і слухав його погрози мовчки, з гордою і зухвалою міною. Тоді Олександр, знетямлений його думною і зятою мовчанкою, сказав: «Чи ж він бодай укляк на коліно? Чи ж із його уст зірвалося якесь благання? Стривай, ось я здолаю цю німоту і як не виб'ю з тебе слів, то виб'ю принаймні зойки». І закипаючи дужчим гнівом, звелів поперебивати йому стопи і, живцем прив'язавши до воза, волокти його отак калічного, шарпаючи і рвучи на шмаття його тіло. Чи не тим це сталося, що душевний гарт видався Олександрові чимось таким природним і звичайним, аж він утратив пошану до лицарськості? А чи він так високо ставив власний гарт, що з висоти своєї величі не міг бачити без заздрощів щось подібне ще в комусь? Чи, може, ставав невблаганний, коли хтось попадав йому під сердиту руч?

Справді-бо, коли б його гнів міг бути непогамований, він би, напевне, вгамувався при штурмі і пляндруванні Тебів, коли перед його очима стільки хоробрих воїнів полягло від меча,

⁵ Пелопід – грецький воєначальник, Епамінонд – теб'янський (IV ст. перед Р. Х.).

⁶ Діонісій Старший – тиран сиракузький (IV ст. перед Р. Х.).

⁷ Регій – нині Реджо, місто у Калабрії.

⁸ Зенон – правильно Стенон.

⁹ Перузія – у Плутарха не Перузія, а Пренест. Монтеня ввів в оману перекладач Аміо.

¹⁰ Газа – палестинське місто.

не мавши вже ні сили, ані способу боронитися; мав би вгамуватися, бо полягло їх добрих шість тисяч, причому жоден не тікав і не просив пардону; навпаки, кожен кидався вперед і сточував бій із ворогом-звитязцем, шукаючи собі славної смерті. Не було нікого, хто б, знемагаючи на рани, до останнього подиху не силкувався помститися за себе і в розпуці безстрашшя осолодити власну смерть смертю якогось супротивника. Їхня звага не збудила в Олександра жодного жалю, і не старчило дня, аби вситити його помсту. Ця різанина тривала доти, доки не пролилася остання крапля крові; помилювання дістали лише безборонні старці, жінки та діти, аби достачити переможцеві тридцять тисяч невольників.

Розділ II Про смуток

Я належу до людей, вільних від цього почуття, я не люблю його і не ціную, дарма що світ ніби завзявся бити йому поклони. В його одежу вбирають мудрість, цноту, сумління: дурна і недоречна оздоба! Італійці цілком слушно охрестили тим самим словом злосливість. Згадане почуття завжди шкідливе, завжди недоречне і водночас завжди підле і нище. Стоїки застерігають мудреців від того, аби віддаватися йому.

Оповідать, що Псаменіт, король єгипетський, після своєї поразки, у полоні в Камбіза, царя перського, побачивши, як попри нього йде полонянка – його донька, перебрана за служебку і послана по воду, – зостався, хоча всі його приятелі плакали і лементували, незворушним, тільки стояв собі мовчечки і дивився в землю; так само зберігав він спокій і тоді, коли угледів, як його сина ведуть на страту. Проте зауваживши одного свого челядника у гнаному повз нього гурті бранців, він почав кулачити себе по голові й вибухнув страхітним жалем.

Це можна порівняти з тим, як поводився один із наших княжат. Діставши у Трієсті (де він перебував) новину про смерть старшого брата, того, хто був підпорою і потугою його дому, а небавом і вістку про кончину молодшого брата, своєї другої надії, він витримав ці два удари з неймовірною стійкістю¹¹; зате коли за кілька днів сконав один із його домівників, це нове лихо його добило, і він, утративши душевний гарт, віддався розпачеві та жалобі. Дехто помилково звідси виснував, що його упекла тільки ця остання тяжка ураза. Насправді ж його душу затопив такий глибокий смуток, що досить було ще кількох крапель, аби прорвати греблю його терпіння.

Так само можна б (я так гадаю) витлумачити і нашу історію, якби не те, що згодом, коли Камбіз спитав у Псаменіта, чому, залишаючись байдужим до нещастя сина та дочки, він не міг знести недолі одного зі своїх приятелів, той відрік так: «Тому, бо лише останню біль можна вилити слізьми, тоді як горе, завдане мені двома першими ударами, годі передати».

Тут можна було б згадати вимисел старожитнього маляра¹²: у картині заклання Іфігенії, передаючи жалобу присутніх тією мірою, якою кожного зворушувала загибель тамтої гарної і невинної панянки, він сягнув вершка свого мистецтва; проте дійшовши до дівчиного батька, він удав його з затуленим обличчям, натякаючи, що годі передати весь його біль. Ось чому під пером поетів горопашна матір Ніобея¹³, втративши спершу семеро синів, а потім стільки само дочок, убита цією незмірною втратою, зрештою перекинулася скелею,

¹¹ Карло Гіза – кардинал лотаринзький, Гізи відігравали велику роль в історії Франції XVI ст. Згаданий старший брат кардинала Франциск виступив у релігійних війнах на боці католиків і загинув 1563 року від руки протестанта. Його молодший брат, клонійський абат, помер через десять днів після його загибелі.

¹² Старожитній маляр – маляр атенський Тімант (IV ст. перед Р. Х.).

¹³ Ніобея (Ніоба) – у грецькій міфології дочка Тантала, дружина теб'янського царя Амфіона. Пишаючись численним потомством (12, 14 чи 20 дітей), Ніобея образила хвальковитістю богиню Літо (Латону) – матір Аполлона та Артеміди. За це діти Літо стрілами з лука убили всіх дітей Ніобеї, а сама Ніобея скам'яніла з горя.

*З болю скаменівши.¹⁴
Овідій, Метаморфози, VI, 304*

Такий образ передає те мертвотне, німе і глухе скам'яніння, що вражає нас, коли на нас спадає безголов'я понад наші сили. І справді огром такої недолі геть-то прибиває нашу душу і позбавляє її свободи вчинків; саме так стається під першим враженням дуже лихого звістки, коли ми чуємося скутими, здеревілими і ніби обезвладненими у всіх рухах; і тільки згодом, давши собі полегкість слізьми та голосінням, душа ніби відпружується, випростується і знаходить більше простору та волі. Виходить так, ніби

*Аж голос крізь біль той прорвався.
Вергілій, Енеїда, XI, 151
Пер. Михайла Білика*

Під час війни короля Фердинанда¹⁵ з удовицею по королю угорському Яношу, в битві під Будою, всі звернули увагу на одного лицаря: той бився з незвичайною відвагою і так і поліг безименний. Коли несли його тіло, Рейшах, отаман німецький, бідкував за ним, як і всі, але, поцікавившись, хто ж цей лицар, побачив, коли з убитого зняли лицарію, що то його рідний син. Посеред загального лементу сам він, не пустивши пари з уст і не змигнувши оком, стояв випро-станий, прикипівши поглядом до синового тіла; аж поки гвалтовність скорботи, вразивши його життєві сили, не звалила його, мертвого, долу.

*Хто може передать, як він палає,
Той відчуває лиш слабенький жар,
Петрарка, Сонет 137*

мовлять коханці, намагаючись поділитися муками свого кохання:

*...Бо ти забрала
З собою всі мої чуття!
Як, Лесбіє, тебе побачу,
Шалію у нестямі я.
Язик німіє, кров клекоче,
У тілі племін'я і пожежар,
В ушах бриніння, а на очі
Мла налягає...
Катулл, III, 607*

Отож-бо в ту мить, коли нас поймає пекучий любовний пал, ми не вдатні вимовлятися жалями чи благаннями, наша душа надто обтяжена важкими думками, а тіло прибите і зв'ялене коханням. Звідси зроджується деколи і та раптова неміч, що вражає коханців так невчасно, і той крижаний холод, що огортає їх через надмір любові, в самім лоні розкошів. Усяка жага, що надається до смакування і перетравлювання, жага не жагуча.

*Скаржиться легка журба, а велика – та безголога.
Сенека, Іполит, II, 607*

Несподівана радість чи втіха так само вражають нас:

*Тільки уздріла вона, що іду я, й троянців у зброї
З подивом раптом пізнала, й великим налякана дивом,
Аж знепритомніла, глянувши, і від страху здеревіла.*

¹⁴ У перекладі Андрія Содомори: «Од горя заціпеніла нараз».

¹⁵ Фердинанд I (1503—1564) – вів війну з Ізабеллою Ягелонською, вдовою по угорському королю Яношу Запольському.

*Кості застигли у неї, зомліла й по довгій хвилині
Мовить.
Вергілій, Енеїда, III, 306
Пер. Михайла Білика*

Опріч тієї римлянки, яка сконала з несподіваного щастя, викликаного поверненням сина після поразки під Каннами¹⁶, опріч Софокла і тирана Діонісія, так само померлих на радощах, а також Тальви¹⁷, померлого на Корсиці після одержання новини про надані йому від римського сенату гонори, ми маємо сьогоденний приклад: папа Лев Десятий, оповіщений про здобуття Мілана, чого він так зичив, зрадив такою великою радістю, що заслаб на гарячку і сконав. А ще знаменитіше свідчення людського марнославства наводять старожитні: Діодор Діалектик¹⁸ переставився під час ученого диспуту, бо пройнявся пекучим соромом перед своїми вихованцями та публікою, не зумівши дати собі раду з висунутим проти нього доводом.

Щодо мене, то я не дуже підлягаю несамовитим нервовим зворушенням. Я врівноважений від природи і що не день, то дужче гартую і покріплюю свою душу з допомогою розважань.

Розділ III

Наші почуття вибиваються поза рямця нашого я

Ті, хто дивується, чого ми так пнемося до прийдешності, замість удовольнятися сьогоднішніми здобутками (бо прийдешність нам підвладна ще менше, аніж навіть минувшина), торкаються найпоширенішої з людських помилок, якщо тільки можна назвати помилкою те, до чого нас штовхає, аби зробити своїми співучасниками, сама природа. Як і в багатьох інших речах, природа навіює нам і ці марні ілюзії, заохочуючи нас не так шукати істини, як діяти. Ми ніколи не перебуваємо в собі; ми завжди десь поза собою; побоювання, прагнення, надія ваблять нас у майбутнє; тож ми перестаємо сприймати і розуміти те, що існує, і тільки й думаємо про те, що буде, ба навіть тоді, як нас самих більше не буде.

*Нещасна душа, прибита клопотом про будущину.
Сенека, Листи, 98*

Платон часто наводить таку велику пересторогу: «Роби свою справу і пізнай самого себе». Кожна з двох частин цієї перестороги обіймає і другу частину її, а отже, і весь обсяг нашого обов'язку. Хто збирається робити своє, той побачить: перше його завдання пізнати, що він за один і на що здатний. А хто знає себе, той не візьме чужого за своє; той найбільше любить себе і дбає про свій інтерес; той ухиляється від марних клопотів, ялових думок і нездійснених заходів.

*І якщо глупота, навіть домігшись того, чого прагнула, ніколи
не буває вдоволена, то мудрість завжди вдоволена тим, що
має, і ніколи не гризе себе.
Цицерон, Тускуланські розмови,
кн. V, розд. XVIII*

За Епікуром, мудрець не повинен прозрівати майбуття і журитися ним.

Серед правил стосовно померлих найсправедливіше, як на мене, те, що приписує по смерті державців обговорювати їхні вчинки. Вони – побратими права, якщо тільки не його зверхники. А що правосуддя не було над ними владне, то цілком слушно, щоб воно розпоряд-

¹⁶ Канни – селище в Італії (область Апулії). Під час 2-ї Пунічної війни картагенське військо Ганнібала ударами з флангу оточило і знищило 70-тисячну римську армію.

¹⁷ Тальва (Тальна) (163 р. до Р. Х.) – римський консул, завоював Корсику.

¹⁸ Діодор Діалектик (Кронос) – філософ мегарської школи.

жалюся їхнім добрим ім'ям та маєтками їхніх спадкоємців, тобто тим, що ми часто ставимо вище від життя. Цей звичай дає велику користь людям, які його пильнують, і вельми бажаний для добрих державців, які слушно можуть нарікати, якщо їх згадують на рівних із лихими державцями.

Ми повинні однаково коритися і підлягати всім королям, бо вони ж таки правні, але шанувати і любити ми маємо лише їхні цноти. Отож ради громадської злагоди терпеливо зносьмо навіть нікчемних між ними, приховуймо їхні вади, підтримуймо всі їхні починання, поки їхнє правління потребує нашої підпори. Але з моменту звершення нашої співпраці зникають будь-які підстави всупереч нашим засадам справедливості та волі відмовляти нам у праві висловити наші щирі почуття, як і підстави гудити добрих підданців за те, що вони вірно й уклінно служили володареві, чиї хиби були їм добре знані, позбавляючи нащадків такого вельми корисного прикладу. А хто з подяки за зроблену йому ласку даремно вихваляє державця, той, віддаючи йому справедливість за щось особисте, робить це коштом громадської справедливості. Слушно рече Тит Лівій, що мова людей, наближених до трону, завше сповнена підлабузництва і фальшивого свідчення; бо вони всі без винятку підносять свого короля, роблячи його зоровозором найвищих цнот і монаршої величі.

Можна осудити зухвальство двох вояків, які кинули Неронові у живі очі, що вони думають про нього. Перший на запитання, чому вояк зичить йому зла, відповів: «Я любив тебе, коли ти заслуговував на це, але відтоді, як ти став матеревбивцею, палієм, блазнем, поганяйлом, я зненавидів тебе, бо чого ж іншого ти вартий?» Другий на запитання, чого він надумав його вбити, дав таку відповідь: «Бо не бачу іншого способу припинити твої злочинства». Та хто, при доброму розумі бувши, здолав би прилюдно ганьбити численні свідчення про ті страшенні лиходійства, які заплямували його по смерті й зостануться в пам'яті людській на віки вічні?

Мені не до вподоби, що попри чудове законодавство у лакедемонян уряджалася облудна церемонія: по смерті короля всі спільники та сусіди, а також усі ілоти, що чоловіки, що жінки, дряпали собі на знак жалоби обличчя, ридали і зойкали, називаючи небіжчика (хоч би який він був) найліпшим з усіх їхніх королів; так вони славили ранг покійника, хоча ця слава заробляється заслугами і має віддаватися лише тому, хто заслужив її найбільше, хоч би походив і з найнижчого роду. Аристотель, цікавий до всіх явищ у світі, загадується у зв'язку з Солоновими словами, що ніхто до смерті не може бути названий щасливим: чи можна називати щасливим того, хто жив і помер, оточений почестями, якщо славу по собі він залишив лиху, а нащадки його не варті доброго слова. Поки ми простуємо по життю, то чим тільки не клопочемося і не переймаємося, але, опинившись поза буттям, перестаємо спілкуватися з тим, що існує. Тому Солонові випадало б сказати, що людина завше нещаслива, раз вона щаслива лише тоді, як її вже нема.

...Хоча сам готов прислатися,
Що після смерті ніяке вже в ньому чуття не заблисне.
Та не керується він, очевидно, тим переконанням:
Не вилучає з життя себе, з коренем вирвать не хоче —
Сам себе дуриць: ану, з мене лишилось щось після смерті.

Лукрецій, *Про природу речей*, III, 901—906
Пер. Андрія Содомори

Бертран дю Гесклен¹⁹ загинув при облозі замку Ранкон, біля Пюї в Оверні. Коли обложенці після його кончини здалися, то мусили покласти фортечні ключі на тіло полеглого. Бартоломео д'Альвіано²⁰, верховода війська венеціян, загинув, воюючи на їхній службі у Брешії.

¹⁹ Бертран дю Гесклен (бл. 1320—1380) — національний герой Франції часів Столітньої війни, завершив визволення батьківщини від англійської окупації.

²⁰ Бартоломео д'Альвіано (1455—1515) — венеційський верховода і поет.

Перевозити його тіло до Венеції довелося через землю ворожих веронців. Більшість війська вважала, що треба зажадати у веронців пропуску. Проте Теодоро Трівульціо²¹ виступив проти і волів пробиватися силою, поклавшись на зброю. «Не гоже, – сказав він, – аби той, хто за життя не боявся супротивника, після смерті показував ляк перед ним».

Тут на пам'ять спадають і грецькі закони, за якими той, хто випрохував у ворога чиєсь тіло для погребу, зрікався своєї звияги і не міг уже споруджувати на честь її трофеї²². Переможцями ставали ті, кого про таку ласку просили. Саме так Никій²³ утратив перевагу, яку по праву здобув у бою з коринтянами, і, навпаки, Агесилай²⁴ утвердив за собою сумнівну перемогу над беотянами.

Ці звичаї могли б видатися химерними, якби за всіх часів не було заведено не лише дбати про себе за межею земного життя, а ще й вірити, що небесні щедроти часто йдуть із нами до гробу і витають навіть над нашим тліном. Про це свідчить стільки, не згадуючи вже наших, прикладів зі старосвіччини, що зайве довго й розводитись. Едвард Перший, король англійський, постерігши у тривалих війнах із Робертом, королем шкотським, як його присутність сприяла ратному успіхові (бо він завжди брав гору, коли очолював якийсь похід), умираючи, взяв із сина клятвену обіцянку виварити по смерті його тіло, відокремити м'ясо від кісток і поховати його; зате кістки зберегти і возити з собою та військом щоразу, як воюватиме зі шкотами; так ніби звияга неодмінно пов'язувалася з його кістяком.

Ян Жижка²⁵, який збурих Богемію, підтримавши Віклефові²⁶ ілюзії, побажав, аби з нього по смерті злупили шкіру і напнули її на бубон, який скликатиме на бій із супостатом; він гадав, ану ж це допоможе утримати переваги, здобуті ним у змаганнях. Так само індіяни, йдучи битися з гишпанцями, несли з собою кістки одного з ватагів, пам'ятаючи, як тамтого ніколи не зраджувало воєнне щастя. Та й інші народи в тій стороні беруть із собою на війну тлін своїх хоробрих, полеглих вояків, щоб він приносив удачу і додавав запалу.

У перших прикладах за предками зберігається лише слава, набута минулими діяннями, натомість у других вони мають змогу діяти ще й після своєї смерті.

Вчинок лицаря Баярда²⁷ видається куди шляхетнішим: діставши смертельну рану від аркебузної кулі, він на умовляння вийти з бою відповів, що не збирається на кінчу життя показувати тил ворогові, і бився, поки мав силу; а відчувши, що мліє і падає з коня, велів джурі покласти його у стіп дерева, але так, щоб сконати обличчям до ворога; так він і сконав.

Слід мені тут долучити ще один приклад, вимовніший за всі попередні. Цісар Максиміліан²⁸, прадід нинішнього короля Філіппа, був монарх, обдарований усякими високими прикметами і серед них надзвичайною вродою. Але в числі своїх навиків він мав один, зовсім не властивий князатам, які, аби швидше залагодити найпильніші справи, обертають іноді на трон свій стульчак; це означає, що не було такого служника, навіть серед найближчих із них, якому він дозволив би бачити себе у вбиральні; навіть, аби помочитися, він крився, наче панянка, і не відслоняв ані лікареві, ані будь-кому іншому тієї частини тіла, яку звичайно ховають. От і я, хоча за словом до батька не бігаю, теж діткнутий з натури такою самою сором'язливістю. Якщо я не палаю любовним пломенем, то зроду не дозволю собі нескромності і нічийм очам не покажу того, що звичай велить прикривати. Отож я сором'язливий більше, ніж це подобає

²¹ Теодоро Трівульціо (1448—1518) – воєначальник венеціанців.

²² Трофей – пам'ятник на честь перемоги.

²³ Никій (V ст. до Р. Х.) – атенський воєначальник.

²⁴ Агесилай (IV ст. до Р. Х.) – вождь спартанців.

²⁵ Ян Жижка (1360—1424) – вождь гуситів у Чехії.

²⁶ Віклеф (Вікліф), Джон (бл. 1330—1384) – англійський реформатор, ідеолог бюргерської схизми, предтеча Реформації. Вимагав секуляризації церковних земель, відкидав необхідність папства, а також низки обрядів і таїнств.

²⁷ Баярд (П'єр дю Таррай), нар. 1473 – національний герой Франції, візир усіх лицарських цнот.

²⁸ Максиміліан (1459—1519) – правнук короля Іспанського Філіппа II.

мужеві, а надто мужеві мого стану. Але цісар Максиміліан так із цим крився від людей, аж розпорядився у своїй духівниці, щоб на нього наділи спідні після скону. До того ж він приписав у тестаменті, щоб тому, хто натягуватиме підштаники, зав'язали очі. Кір²⁹ заповідав своїм дітям, аби ні вони, ні хтось інший не оглядали і не торкалися його тіла, поки з ним не розлучиться душа, і я не вагаюся приписати це якомусь особливому набоженству; адже його історик і він сам, oprіч інших великих цнот, виказували велику дбалість і шану до релігійних обрядів.

Мені не до смаку те, що один можний пан розповів про мого родича, уславленого на мирному та ратному полі. Умираючи на старостіліттях у своєму маєтку і терплячи муки від каміння в нирках, він ув останні години втішався тим, що докладно розробляв обряди свого погребу і брав слово з усієї шляхти, що вона проведе його в останню путь. Навіть короля, який навідав його перед смертю, він палко благав, щоб той наказав ховати його усім своїм дворакам; при цьому він наводив багато прикладів і доказів на підтвердження того, що муж його рангу цілком на таке заслуговує; помер він, очевидно, спокійний і вдоволений, добившись жаданої обіцянки і розпорядившись по своїй уподобі, як саме і кому його ховати. Зроду я ще не бачив такого неймовірного марносластва.

Ще одна химерія супротивного характеру, за прикладом якої теж далеко не ходити, видається мені зрідні попередній: це коли хтось самозабутньо піклується про свої проводи і водночас виказує якусь незвичайну і непристойну ощадливість, задовольняючись лише одним служником та одним ліхтарем. Дехто хвалить такий звичай, як і останню волю Марка Емілія Лепіда³⁰, який заборонив спадкоємцям уряджати йому церемонію, заведену в таких випадках. Хіба ж поміркованість і ощадливість зводяться до того, щоб уникати видатків та розкошів, користі й потреби яких ми вже не відчуваємо? Гріш ціна такій повздержливості! Як би годилося тут поводитися? На мою думку, тут, як і в усіх світових речах, кожен мав би, як мовиться, по достатках ноги простягати. І філософ Лікон³¹ вельми мудро доручив своїм приятелям сховати його тіло в сиру землю там, де їм здасться найліпше; що ж до свого погребу, то він попросив, щоб не справляли його ані надто пишно, ані надто скупю. Сам я заповідаю, щоб мої проводи йшли своїм трибом, як заведено, і покладаюся на тих, кому цей обов'язок випаде.

*Ми можемо нехтувати ці клопоти, коли йдеться про нас, але
годі легковажити ними щодо наших близьких.*

Цицерон, Тускуланські розмови, I, 45

Цілком слушний і вислів одного святого:

*«Клопоти про похорон, убранство гробівця, пишнота погребу —
це все радше не для спокою мертвих, а для потіхи живих».*

Августин, Про Град Господень, I, 12

Ось чому, коли Критон спитав Сократа перед економ, як його поховати, той відповів: «Як вам заманеться». Якби мені випало клопотатися цим завчасу, я вважав би за принагідніше для себе наслідувати тих, хто прагне, ще живучи і дихаючи, веселити себе думками про пишноту та блиск свого похорону і готовий радо лицезріти в мармурі свої неживі риси. Щасливий той, хто вміє розраювати і тішити свої почуття безчуттям і жити власною смертю!

Я відчуваю якусь зазлість до народоврядування (дарма що воно здається мені найприроднішим і найсправедливішим), коли згадую нелюдську сваволю атенців, які без жалю страшили, відмовившись вислухати їхніх виправдань, найхоробріших капітанів, що саме виграли у лакедемонян морську битву біля Аргенуських островів, найзапеклішу, найбільшу з усіх, що їх греки будь-коли сточували на морі. Їх засудили на смерть лише за те, що після перемоги

²⁹ Кір – Кір II Великий, цар перський (бл. 560—529 до Р. Х.); його історію описав Ксенофонт у своїй Кіропедії.

³⁰ Марк Емілій Лепід – консул у Римі, з Октавом Августом та Антонієм утворив другий тріумвірат.

³¹ Лікон – філософ атенський з III віку до Р. Х.

вони кинулися пожинати її плоди, замість затриматись на місці, щоб зібрати і поховати трупи. Надто обурює мене цей вирок на згадку про Діомедона. Серед стратенців то був муж великих вояцьких і громадянських чеснот. Вислухавши присуд, він вийшов уперед і, вигодивши слушну хвилину, щоб озватися, замість захищати себе і доводити очевидну несправедливість такого жорстокого вироку, виявив турботу про долю своїх суддів і попросив богів не карати їх за розправу над ним; ба більше, боячись, як би боги не поклали свого гніву на їхній край за невиконання обітниць, які він із товаришами дав на подяку за блискучу звитьгу, повідомив суддів, що то були за обітниці. Нічого більше не додавши, не сперечаючись і ні про що не просячи, він відважно, твердою ногою пішов на муку.

Але через кілька років доля залила за шкуру атенцям сала з тієї самої бочки. Хабрій, адмірал атенської флоти, здобувши перемогу над Поллісом, спартанським адміралом, біля острова Наксоса, змарнував усі плоди свого успіху, дуже важливого для Атен, боячись накликати на себе вже знайоме оскарження. Отож, аби не згубити в морі кількох тіл товаришів, він дозволив утекти цілій тічці живих ворогів, які згодом змусили його дорого заплатити за цей безглуздий забобон.

Питаєш, де буде місце твоє після смерті?

Там, де живуть зараз ті, хто ще не родився.

Сенека, Троянки, II, 30

Другий поет наділяє бездушне тіло відчуттям незрушного супкою:

Хай не знайде він гробу,

Притулку благого для тіла,

Де б по віку земного трудах

Душа спочинку зазнала.

Енній у цитаті у Цицерона,

Тускуланськ і розмови, I, 44

Так само і в природі можна бачити, як багато мертвих речей зберігають таємні зв'язки з життям: вино змінюється у льохах зі зміною пір року на його винограднику, забита і засолена дичина, кажуть, змінюється і набуває нового смаку, притаманного живому м'ясу.

Розділ IV

Як душа переносить свої пристрасті на уявні предмети, коли бракує їй правдивих

Шляхтич із нашого краю, подагрик, на поради лікарів утриматися від споживання соленого м'яса звик жартівливо відповідати, що в нападах страждань та болю йому хочеться мати щось напохваті, аби зганяти на ньому оскому, і що лаючи та кленучи чи то ковбасу, чи то бичачий язик, чи то шинку, він чує полегшу. Але, далєбі, подібно до того як ми досадуємо, коли, замахнувшись для удару, хибимо і поціляємо у повітря, як погляд, аби справити нам утіху, замість розпливатися і губитися у просторі, має зосередитися на приступній меті на належній відстані:

Як вітер, на рівнину впавши, силу втрачає,

Якщо не стане перетиком ліс перед ним,

Лукан, II, 362

так само, здається, і душа, вражена і зворушена, сама в себе поринає, як не дати їй волі; тож-бо завше треба їй достарчити предмети, на які вона могла б вилитися і діяти. Плутарх говорить у зв'язку з тими, хто прив'язується до мавпочок та песиків, що властива нам потреба любити, не мавши сподіваного виходу, бавить себе, аби не порожнювати, якимись марничками

та витребеньками. І справді ми бачимо, як душа, обплутана пристрастями, воліє тягтися до якогось фальшивого і химерного предмета, всупереч власному віруванню, ніж гуляти. Так звірі у своєму ражі кидаються на камінь чи залізо, що їх зранило, або, кусаючи самих себе зубами, помщаються за біль, що мучить їх.

*Так панонська поранена ведмедиця
Зі списом у боці починає крутитися,
Тягнеться до рани, щоб схопити держак,
Все танцює круг себе і не скине ніяк.*

Лукан, VI, 230

Чого ми тільки не вигадуємо, пояснюючи причину нашого безголов'я! До чого ми тільки не чіпляємося, слухно чи неслухно, аби лиш до чогось присікатися! То не оті ясні кучері, які ти рвеш на собі, і не оті білі перса, які ти з горя б'єш так розпачливо, наразили на смерть від кулі твого сердегу брата: шукай винуватця деінде! Лівій, розповідаючи про жалобу римського війська після загибелі двох славетних братів³², його вожаїв, додає:

*всі почали плакати і товкти себе по голові.
Тут Лівій, XXV, 37.*

Такий був посполитий звичай. І хіба філософ Біон не сказав жартома про царя, який із жалю рвав на собі волос: «Цей муж, здається, гадає, що лисина полегшить йому жалобу?» Хто з вас не бачив, як гравці кусають і ковтають карти, як трощать гральну кістку, аби помститися бодай на чомусь за свій програш? Ксеркс звелів шмагати море Геллеспонт³³ і закувати його в кайдани, вилаяв його найпослідущими словами і послав виклик на герць горі Атон. Кір на кілька днів затримав цілу армію, щоб помститися річці Гіндес за страх, якого спізнав на переправі через неї. А Калігула з землею зрівняв гарну кам'яницю через розкоші, яких дізнала у ній його матір.

За моєї молодості люди розповідали, як один цар, наш сусіда, діставши від Бога добру висіканку, поклявся віддати йому віть за віть; він розпорядився, щоб десять років поспіль у його царстві не молилися Богові, не згадували про нього і щоб за його царювання навіть не вірили в Бога. Ця розповідь свідчила не так про глупоту, як про пиху того народу, про який ішлося. Обидві ці вади людські завжди йдуть у парі. Але, по щирості сказати, у таких випадках більше знати гонору, аніж дурості.

Цезар Август, зазнавши морської хвищі, угнувся на бога Нептуна і наказав на час урочистостей у цирку усунути його статую, поставлену серед інших богів, щоб помститися за кривду. Тут він учинив ще безглуздіше, ніж решта шаленців і ніж він сам згодом, коли, програвши у Германії битву Квінтілію Варові³⁴, почав з люті та розпачу битися головою об мур, волаючи: «Варе, віддай мені мої легіони!» Отож-бо навісніють і казяться ті, хто кидає виклик Богові або фортуні (адже їм кортить іще й блюзнити), ніби недоля може почути наші прокльони; вони схожі тут на тракійців, які, коли гримить і блискає, запекло стинаються з неба-сами, намагаючись хмарою стріл оханути гнівливого Бога. Отож, як висловлюється старожитній поет у Плутарха:

*Безталань лаєш ти люто? Та ба,
Що їй твоя нерозумна клятьба!*

А втім, скільки про це не кажи, хіба ж утримати людину від сердитих вихваток.

³² Славетні брати – Публій і Гней Сципіони, командири римського війська у війні проти картагенців.

³³ Геллеспонт – давньогрецька назва Дарданелл.

³⁴ Публій Квінтілій Вар (бл. 53 до Р. Х. – 9 по Р. Х.) – римський воєначальник, намісник провінції Германія. Зазнавши нищівної поразки в Тевтобурзькому лісі від германських племен на чолі з Армінієм, покінчив життя самогубством.

Розділ VII

Наші вчинки треба судити за нашими намірами

Смерть, так кажуть, звільняє нас від усіх зобов'язань. Знаю: ці слова тлумачили і сяк і овав. Генріх Сьомий³⁵, король Англійський, уклав угоду з доном Філіппом, сином цезаря Максиміліана, або (так для нього буде почесніше) батьком цезаря Карла П'ятого, про те, що Філіпп передасть його до рук дука Сефолка, його ворога зі сторонництва Білої Троянди, який утік з батьківщини і знайшов притулок у Нідерландах, а тамтой натомість присягне не важитися на життя цього дука. А проте, вже на божій постелі, він наказав синові у духівниці негайно згладити дука по своїй кончині.

Недавня трагедія у Брюсселі, яку нам явив дук Альба з графами Горном та Егмонтом³⁶, криє в собі чимало такого, що заслуговує на увагу. Так, скажімо, граф Егмонт, який умовив графа Горна віддатися до рук дука Альби і запевнив, що той буде в безпеці, вперто домагався, щоб його стратили першим; він гадав, ніби власна смерть зніме з нього зобов'язання, взяте щодо графа Горна. Але в першому разі смерть не звільняла короля від даного слова, а в другому – граф залишився б невинний у цій справі, навіть якби його дарували горлом. Ми не можемо відповідати за те, що понад нашу силу, спромогу. А що наслідки і виконання самого зобов'язання від нас не залежать і, власне кажучи, розпоряджатися ми можемо тільки своєю волею, то саме на цій волі з конечності ґрунтуються і в ній містяться всі людські повинності. Ось чому граф Егмонт, почуваячись у душі своїй і в межах своєї волі зв'язаним обіцянкою, хоча дотримання її від нього не залежало, безперечно, був би звільнений від свого зобов'язання щодо графа Горна, навіть якби пережив його. Зате облудний король англійський, навмисне зламавши своє слово, не може бути виправданий тим, що відклав страту дука до своєї смерті; так само нема виправдання і тому муляреві у Геродота, який, усе життя вірно зберігаючи таємницю скарбів єгипетського царя, помираючи, зрадив її дітям.

На своєму віку я бачив багато таких, хто присипляв своє сумління тим, що, привласнюючи чуже добро, сподівався загладити цю кривду, відписавши тестамент на користь законних власників. Так чинити нечесно – допускати зволікання в таких пильних справах та ще й намагатися направити кривду таким маленьким відчипним, таким недорогим коштом. Їм годилося б скласти більшу жертву. Що більшою платиться кривавицею, що дорожчим для себе платиться коштом, то справедливіше було б таке відшкодування. Покута вимагає жертви.

Ще гірше коять ті, хто, все своє життя тамуючи серце на когось із близьких, виливає його лише в духівниці. Цим вони показують, що мало дбають про власну честь, накликаючи прокляття скривдженого на свою пам'ять, а ще менше – про своє сумління, не вміючи, з поваги до самої смерті, усмертити свою злосливість і залишаючи її жити після себе. Ці несправедливі судді відкладають свій вирок і ухвалюють його лише тоді, коли вже не докопатися до суті справи.

Щодо мене, то я докладаю всіх зусиль, аби смерть моя не виявила нічого, чого б уже не сказало саме моє життя.

³⁵ Генріх VII (1457—1509) – англійський король з 1485 року, перший з династії Тюдорів. Як представник ланкастерської гілки Плантагенетів змагався з другою його гілкою Йоркською. Ці дві гілки вели між собою війну, відому як війна Червоної та Білої троянди.

³⁶ Горн і Егмонт – 1568 року страчені з наказу дука Альби. Стали національними героями Нідерландів.

Розділ VIII Про ледацтво

Як покинута облогом рілля, якщо вона масна і жизна, заростає безліченною безліччю дикого і непотрібного зілля, і, щоб мати з неї постійну користь, її треба порати і засівати певним насінням; як біла челядь вдатна сама собою лише породжувати безформні клапті та шматки плоті, а для сплодження здорового і міцного потомства її слід скріпити іншим насінням, так і з нашим духом. Якщо не дати йому роботи, скерувавши на певний предмет, який би тримав його у шорах, він починає безладно кидатися на всі боки, по широкому полю уяви:

*Так, розплескавшись на поверхні плинній, у посуді міднім,
Сонячне світло чи місяця круг світосяйний, блукають
Всюди по стінах, а там, підіймаючись вище і вище,
На виліпній зупиняються стелі і блищами грають.*
Вергілій, Енеїда, VIII, 22
Пер. Миколи Зерова

І нема такого шаленства, такої чудасії, яких би не сплотив він, у такому збудженні перебуваючи,

*Де ніби в маренні хворого будуть безладно зринати
Всякі дива.*
Горацій, Про поетичне мистецтво, 7
Пер. Андрія Содомори

Душа, яка не має визначеної мети, гине, бо, як мовиться, хто скрізь, той ніде:

Хто вже мешкає всюди, Максиме, той не мешка нігде.
Марціал, VII, 73

Знайшовши віднедавна втечище у хатньому затишку, я повзяв собі намір не братися ні до чого і провести у спокої та самоті той недовгий час, що мені залишається ще прожити. Здавалося мені, що для мого духу нема і не може бути більшого призвілля, ніж байдикувати, аби мати змогу тішитися на самоті, зосередитися і замкнутися в собі. Я сподівався, що тепер легше йому буде добитися цього, бо з роками він постатечнішав і змужнів. Але я бачу, що у неробстві думка тільки дармує

Лукан, IV, 704

і що, навпаки, розум мій, ніби з порваною гнuzдечкою кінь, у сто разів шпаркіше ганяє самохіть, ніж робив це на звичній службі. Справді-бо, він плодить стільки химер одну за одною, без ладу і складу, стільки фантастичних монстрів, що, забажавши тверезо зважити, наскільки вони дивацькі та безглузді, я заходився списувати їх на папері, в надії, що згодом глузд мій, поглянувши на них свіжим оком, може, засоромиться і схаменеться.

Розділ IX Про скоробрех

Нема людини, якій так важко було б говорити з пам'яті, як мені. Адже я не маю її ані крихти і не гадаю, аби хтось інший міг у цьому зі мною зрівнятися. Решта моїх якостей звичайні й пересічні, але тут я – щось цілком виняткове і рідкісне, а отже, заслуговую на ім'я та славу. До звичних прикросців, якими це для мене обертається (з огляду на щоденну потребу в пам'яті Платон цілком слушно називає її великою і могутньою богинею), долучається ще

й таке: у моєму краї, коли хочуть когось назвати безрозумним, кажуть, що він безпам'ятний, ото ж щоразу, як я скаржуся на свою пам'ять, мене картають і висміюють, немовби я зізнався у бракові третьої клепки в голові. Люди не бачать різниці між пам'яттю і розмислом. Гарно ж я виглядаю за такого підходу! А тим часом досвід підказує, що добра пам'ять часто, навпаки, уживається з поганою тямом. От і кажи після цього, що люди до мене справедливі! Несправедливі вони до мене і в іншому розумінні: найліпше, що я вмію, це бути вірним другом, а тим часом словом на означення моєї хвороби послуговуються як синонімом невдячності. Про мої почуття судять з моєї пам'яті; природна хиба стає, отже, хибою душевною. «Він забув (кажуть вони) виконати таке-то прохання і таку-то обіцянку. Він забува своїх друзів. Він не згадав, що з дружби до мене мав зробити те-то й те-то, замовити слівце чи перемовчати про те-то й те-то». Певна річ, я можу легко щось забути, але свідомо знехтувати приятелеве доручення – оце вже ні, я не такий. Нехай світ задовольняється одною моєю бідою і хай із неї не робить навмисної злостивості, такої чужої моїй вдачі.

А проте є тут і дешиця потіхи. По-перше, завдяки своїй ваді я зумів зцілитися від гіршого зла, що могло легко осісти в мені, а саме від шанолубства, оскільки хвороба пам'яті є надсильним тягарем для того, хто хоче бути причетним до всього, що діється у світі. Ба більше, це нездужання зміцнювало в мені (про такий феномен свідчить і чимало прикладів із життя природи) інші здібності мірою того, як сама пам'ять занепадала; і тут нема нічого дивного, бо якби завдяки пам'яті у моїй голові були завжди приявні чужі думки та вигадки чужого розуму, я міг би приспати та виснажити свою тямку і свою кебету, ступивши у тропу інших, замість вправляти і розвивати свої власні сили. Крім того, мова моя стисліша, бо пам'ять має укладистіший шпихлір, ніж вимисел. А ще, бувши пам'ятним, я оглушив би всіх приятелів своєю базіканиною, бо згадані мною предмети підсичували б притаманний мені хист крутити і розпоряджатися ними, заохочуючи і розпалюючи мої роздебендювання. А така балакучість – справжнє нещастя. Я дізнав це на власному досвіді, спілкуючися з деякими друзями: мірою того як пам'ять відтворює події чи речі докладніше і живіше, вона відбігає від оповіді, обтяжує її зайвими подробицями, і якщо оповідь сама собою добра, вони зіпсують її красу, а якщо кепська, то нам доводиться клясти жвавність їхньої пам'яті чи плутанину в їхній голові. Ба! Нелегка це річ – завершити чи урвати свою балачку, якщо ти надміру розходився. Нема кращого способу випробувати силу свого коня, як осадити його на всьому бігу. Навіть серед тямущих людей трапляються такі, що й хочуть, а не годні стримати свій порив. І поки вони пнуться відшукати пункт, де можна б нарешті пристати, вони крутяться по колу, тягаючи ноги, наче люди геть здорожені. Справжній пострах тут діди, які пам'ятають про бознаколишне, але забувають, що всім уже вуха натуркали своїми оповідками. Я не раз бував свідком, як прецікаві історії робилися в устах сідоглавого пана страшенно нудними, бо кожного слухача ними вже частовано сотки разів.

По-друге, я знаходжу для себе потіху і в тім, що менше пам'ятаю про заподіяні, як мовив старожитній автор, мені урази. Годилося б мені завести підповідача, наслідуючи Дарія, який, щоб не забути кривди, завданої йому атенцями, звелів пахолкові щораз, як він сідатиме до столу, тричі співати йому над вухом: «Царю, пам'ятай про атенців». Із другого боку, місця, де я вже побував, або прочитані книги завше чарують мене свіжістю.

Недарма кажуть, що хто не дуже пам'ятливий, тому нелегко в брехунівку заїздити. Я добре знаю, що граматика вбачають різницю між мовленням неправди та брехнею і розтлумачують, що мовити неправду це означає говорити криво, але в добрій вірі; а також, що слово «брехати» латиною, з чого пішло наше французьке, означає сливе те саме, що «йти супроти свого сумління». Тут я маю на увазі, зокрема, тих, хто каже одне, а про себе знає інше. А такі або вигадують геть-чисто все, або лише приховують чи спотворюють правду. Але, приховуючи або спотворюючи її, вони неодмінно заженуть себе на слизке, як доведеться їм розповідати про це ще і ще. Оскільки сама річ, так як вона є, найперша відклалася в пам'яті й закарбува-

лась у ній шляхом пізнання, а відтак і знання, вона не може не оживати щоразу в їхній уяві, й цей первісний образ потроху витісняє з пам'яті вигадку, не таку стійку й міцну, як він, бо його подробиці, воскрешаючи раз у раз у нашій голові, каламутять спогад про вигадане і спотворене. Зате тоді, коли все сказане суцільна вигадка і в ньому нема якихось суперечних одне одному вражень, вигадники можуть не так боятися попастися. А все ж і тут, оскільки щось просто вигадується, оскільки це щось – фантом, воно легко стирається в пам'яті, якщо не досить чіпке.

Приклади таких курйозів я бачив не раз, і що дуже втішно, саме у тих, хто зробив своїм ремеслом низати слова так, аби вони допомагали у справах або лестили можним особам, до яких апелюється. А що околичності, до яких вони ладні принатурювати душу та сумління, дуже мінливі, то свою мову доводиться без кінця-краю присмачувати: от і виходить, що та сама річ подається раз сірою, раз – жовтою; для тієї особи так, а для тієї так. Якщо ці особи порівнюють такі несхожі між собою свідчення, то в що обернеться мистецтво цих злотоустів? Не кажучи вже про те, що нерідко вони самі з неувважності зраджують самих себе, яка-бо пам'ять може вмістити і зберегти в собі стільки вигаданих образів одного й того самого предмета? Я знав чимало людей, заздрісних до слави, якою тішаться жерці цього мудрованого умільства, але вони забували, що для того, хто заживає такої слави, пожитку з його умільства вже нема ніякого.

Власне, брехливість – мерзотна вада. Адже всі ми, люди, спілкуємося між собою з допомогою слова. Якби ми усвідомлювали всю бридоту, всю шкідливість олживості, то випалювали б її вогнем з іще більшим, ніж інші злочини, завзяттям. Я вважаю, що дітей зазвичай карають за дурниці, сказати б, ні за що, карають за переступи, вчинені з пустощів і легковажності, за переступи без ваги та наслідків. Мені здається, що тільки брехливість і трохи меншою мірою упертість треба викорінювати нещадимо у самому зароді в дитячій душі. Адже ці ганджі ростуть укупі з людьми. Скоро язик на брехню навернеться, спробуй потім від неї його вилікувати! От нам тоді й трапляються люди нібито й достойні, але вражені цією вадою. Один мій знайомий кравчик – хлопець наче й непоганий, але я зроду не чув від нього бодай слівця правди, навіть коли вона могла вийти йому на пожиток! Якби брехня, подібно до істини, була однолика, нам було б легше давати собі з нею раду. Ми б тоді вважали за щось певне протилежність того, що править брехун. Та ба, антипод правди має сто тисяч ликів і безмежний оперативний простір.

Пітагорійці уявляють добро чимось чітко окресленим, а зло розпливчастим і непевним. Від мети відхиляють тисячі доріг, а до неї веде лиш одна-однісінька. Я зовсім не певний, чи впорався б я із завданням, якби для того, щоб уникнути очевидної і грізної небезпеки, мені довелося вдатися до безсоромної і заприсяжної брехні.

Старожитній отець Церкви сказав: краще опинитися в товаристві знайомого собаки, ніж людини, що озивається до нас чужою мовою.

Чужинець чужинця не має за свого ближнього.

Пліній Старший,

Природна історія, VII, 1.

Але ж наскільки крива мова, як засіб спілкування, гірша за мовчання!

Король Франциск Перший хвалився, як легко він дав собі раду з Франческом Таверно, послом міланського дука Франческо Сфорци, людиною вельми голінною забивати баки. Цей посол прибув до двору нашого короля, аби вигородити свого пана у зв'язку з однією дуже важливою подією. Річ у тім, що король, якого недавно вигнали з Італії і, власне, з Мілана, надумав, аби залишатися в курсі тамтешнього життя, тримати при дукові свого шляхтича, насправді амбасадора, але під виглядом приватної особи, прибулої туди у своїх справах. Захід тим потрібніший, що дук, куди більше залежний від цезаря (надто в ту пору, коли женихався до його сестриниці, доньки данського короля, нині дукині-вдови лотаринзької), не міг, не завдаючи собі шкоди, відверто підтримувати з нами взаємини і заходити в переговори). До такої ролі ціл-

ком надавався певний міланський шляхтич, королівський стайничий, такий собі Мервей. Цей останній, посланий із таємними вірчими грамотами та звичними посольськими дорученнями, а також, про людське око і для маскуванню, з рекомендаційними листами до дука, пов'язаними з особистими справами цього шляхтича, так довго розважався при дворі, що викликав невдоволення цезаря, чим і пояснюється, на нашу думку, те, що сталося потім. А саме: під приводом причетності до якогось убивства, по летючому дводенному судочинстві, дук звелів одної чудової ночі відтяти йому голову. Отож згаданий Таверно прибув до двору, приготувавши розлогий і брехливий виклад цієї історії (наш король, домагаючись цього, звернувся до всіх державців християнщини і до самого дука), і добився аудієнції зараз по ранковому пробудженні. Викручуючись, він подав цю подію так: дук, його пан, завше вважав Мервея за звичайного собі шляхтича і свого підданця, прибулого до Мілана у своїх справах, на правах приватної особи; Таверно навіть заперечував, нібито дук знав, що той дворак і наблизений короля, а тим паче виконує обов'язки королівського посла. У відповідь король, заганяючи його на слизьке всілякими спростуваннями та запитаннями, наступаючи на нього зусбіч, зажадав від нього пояснення, чому страту вчинено вночі та ще й нібито потаємці. На це запитання бідолаха, геть збитий з пантелику і намагаючись вив'язатися з халепи, відповів, що, мовляв, дук, із пошани до його величності, був би нерадий, якби така екзекуція сталася вдень. Легко собі уявити, як він пошився в дурні, шпака вбивши, та ще перед мужем із такою носюрою, як король Франциск.

Папа Юлій Другий послав був свого амбасадора до короля Англії з дорученням під'юдити його проти короля Франциска. Коли амбасадор виклав усе, що йому було доручено, англійський король у відповідь почав розводитися про труднощі, пов'язані з приготуваннями до війни з таким могутнім королем, як французький, і навів переконливі аргументи. Посол дуже недоречно зауважив, що і сам звернув на це увагу, і поділився своїми сумнівами з папою. Ці слова, що ніяк не збігалися з метою посольства – закликати англійського короля почати війну, зарозуміли в тамтого підозру, яка згодом і справдилася: а саме, що амбасадор тягне руку за Францією. Про це він застеріг папу; майно невірного служника було конфісковано, а сам він заледве не наклав головою.

Розділ XI Про віщування

Щодо оракулів, то, поза всяким сумнівом, вони почали втрачати свій вплив ще задовго перед пришествям Ісуса Христа. Як ми знаємо, ще Цицерон загадувався над причиною їхнього занепаду: *Як так сталося, що в Дельфах уже не чути цих пророкувань, і не тільки в наш час, а вже віддавна нічого так не зневажають, як їх? Цицерон, Про ворожбу, II, 57.*

Але ж до інших провістей: по нутрощах жертовних тварин (будова їхніх внутрішніх органів, на Платонову думку, теж може бути промовистою), по тому, як гребуться кури, по летові птахів (*ми гадаємо, що певні птахи створені для ворожби, Цицерон, Про природу богів, II, 44*), по перунах, по коритах річок (*багато чого бачать гаруспики, багато чого передбачають авгури, багато чого пророкують оракули, багато чого віщують сні та всякі дивовижі, Цицерон, Про природу богів, II, 65*) та по інших прикметах, на яких старожитні ґрунтували більшість як публічних, так і приватних починань, поки наша віра їх не скасувала. А проте і в нас збереглися деякі способи ворожби за зірками, за духами, за тілесними ознаками, снами та іншими речами; яскравий приклад нестримної цікавості нашої душі, жаждивої зазирнути в будущину, ніби їй не досить клопотів нинішніх:

*Нащо, Олімпу владарю, тобі захотілось
Смертним до мук додавати зайву турботу —
З грізних ознак прочувати майбутні нещастя?
Хай налітає раптово, що ти їм призначив,*

*Хай будуть люди сліпі до того, що жде їх,
Хай вони гріють надію – у вічному страсі!*
Лукан, II, 4—15

*Та й нема чого знати, що станеться. Нікчемна це річ —
клопотатися марними речами.*
Цицерон, Про природу богів, III, 6,

і це справді так. Та ба, наша душа не дасть собі з цим ради.

Ось чому мені здалося повчальним те, що сталося з Франческом, маркізом Салуцьким. Він був заступник короля Франциска в його загірньому війську, перший двірський фаворит і завдячував самому королю графство, конфісковане у його брата. Отож він, не зневолений жодною конечністю і навіть усупереч своїм симпатіям, страшенно злякався (як це з'ясувалося) напроороченого тріумфу цезаря Карла П'ятого і нашої поразки. Ці дурні пророцтва повторювали всі (надто в Італії, де вони набули такого поширення, що в Римі на суперечку закладали великі гроші, що саме так і станеться). Маркіз часто у колі наближених уболівав над неминучим безголов'ям, навислим, як він вірив, над французькою короною та над його приятелями, аж урешті зірвав бунт і перекинувся до супостата, собі на превелику шкоду, попри всі конфігурації сузір'їв. Проте він повівся в цій ситуації як людина, шарпана суперечливими почуттями; адже маючи в руках міста і збройну силу, ворожу армію під орудою Антоніо де Лейви³⁷ за три кроки від себе, не позбавлений нашої повної довіри, він міг би нашкодити куди більше, якби захотів. А так унаслідок його зради ми не втратили жодного жовніра, жодного міста, опріч Фоссано³⁸, та й то по тривалій облозі.

*Та млою ночі бог передбачливий
Вповив майбутнє; отож на сміх йому
Рвемось приховане пізнати,
Смертні.
.....Лиш той щасливо, вільно той живе,
Хто б міг сказати будь-коли з певністю:
«Я день прожив, а там – чи хмари
Хай звідусіль нажене Юпітер,
Чи сонцем блисне...»
Дневі радий будь, не турбуйсь майбутнім.*
Горацій, Оди, III, 29—32. 41—44
Пер. Андрія Содомора

А той, хто вірить цим словам: *Оце вам такий доказ: як є ворожба, то є і боги, як є боги, то є і ворожба.* Цицерон. Про ворожбу, I, 6, – глибоко помиляється. Куди розумніше висловлюється Пакувій:

*Бо тих, хто розбирає мову пташину,
А чужу знає печінку ліпше, ніж: власну,
Можна чуть віщування, та тільки не слухать.*
У цитаті в Цицерона, Про ворожбу, I, 57

Відоме вміння тосканців вгадувати прийдешність постало так. Один рільник, глибоко орючи землю сохою, побачив, як із неї вилонився Тагет³⁹, напівбог із дитячим личком і старечою мудрістю. Позбігалися люди. Тагетові промови та повчання збирали і зберігали багато

³⁷ Антоніо де Лейва – верховода на службі Карла V.

³⁸ Фоссано – місто у П'ємонті.

³⁹ Тагет – бог етрусків, навчав волхвуванню.

віків; вони, власне, і містили засади та способи цього мистецтва. Отож його розвитку сприяла така гарна знахідка.

Особисто я волів би радше керуватися у своїх справах тим, як упадуть гральні кості, аніж вважати на цю маячню.

І справді, у всіх панствах із республіканським ладом жеребові відводилася чимала роль. Платон, у вигаданій своїй державі, розв'язання багатьох важливих справ віддає на ласку фортуни. Між іншим, він хоче, щоб достойні громадяни женилися за жеребкуванням. Цьому випадковому виборові він надає такої великої ваги, що тільки народжені від таких шлюбів діти, на його переконання, можуть виховуватися на батьківщині, тоді як нащадки кепських громадян підлягають вигнанню. А втім, як хтось із тих банітів, зростаючи, подає добрі надії, його можна вернути на батьківщину; і навзаєм, хто, змужнівши, розчарує своїх батьків, того треба банітувати.

Я знаю людей, які вивчають та пояснюють свої календарі і намагаються нас переконати про їхню правдомовність на підставі поточних подій. Але там усього намішано, з них можна вилущувати і правду, і брехню. *Хто ж, цілими днями дротик кидаючи, та не попаде бодай разочок у ціль? Цицерон, Про ворожбу, II, 59.* Вони не виростають у моїх очах від того, що іноді виходить по-їхньому. Справедливіше було б виходити з того, що вони завше і повсякчас брешуть. До цього додаймо, що ніхто не веде реєстру їхніх похибок, просто таки незліченних; що ж до справджених віщуваль, то їх роздмухують саме тому, що вони незвичайні, неймовірні й чудородні. Ось як Діагор, прозваний недовірком, відповів тому, хто, показуючи йому в Самотракійському храмі приноси з зображеннями людей, які уникнули кораблегины, спитав його: «Диви, ось ти, хто вважає, ніби богів не обходять людські справи, що ти скажеш про стількох людей, урятованих завдяки їхній ласці?» – «Хай і так, – відрік Діагор, – але ж тут не зображено потопельників, а їх куди більше».

Цицерон твердить, що з усіх філософів, які визнавали існування богів, один лише Ксенофан Колофонський намагався викорінити всяку ворожбу. Тож нас не повинно надто дивувати, що чимало наших княжат, часто собі на шкоду, вірять у цю маячню.

Я хотів би узріти на власні очі двоє таких див, як книга Йоахіма⁴⁰, калабрійського абата, який передбачив усіх майбутніх пап, їхні імена та постаті, й книгу цезаря Лева, який провістив візантійських цезарів і патріархів. Проте на власні очі я бачив лише ось що: у лихоліття люди, застукані своєю долею, намагаються, як за всіх забобонів, дошкукуватися в небі знаків і стадавних віщуваль свого неталану. І в наші дні їм так у цьому повелося, що я зрозумів: оскільки для гострого і гулящого розуму ця вправа не що інше, як розвага, усяк може, крутячи як те дишло, куди повернув, туди й вийшло, знайти у письменах усе, чого б не шукав. Головна зброя у цих волхвів – темна, двозначна і кучерява віща говірка, автори якої не дають жодного ясного сенсу, аби нащадки могли легше доскіпатися до всього, що заманеться. Сократів «демон» був, може, якоюсь вольовою спонукою, об'явленою без участі розуму. Одначе цілком імовірно, що в такій високій, як у нього, душі, та ще й гартованій постійними вправліннями в мудрості й доброчесності, ці поривання, хай і неясні та стихійні, були завше важливі й гідні того, щоб іти за ними. Кожен зазнавав на собі таких наглих, нестримних і владних наслань. Щодо мене, то я приписую їм неабияку вагу, мало покладаючись у цьому лише на розум. Я теж відчував такі пориви; вони нестримно ваблять до чогось або відвертають (це останнє часто бувало у Сократа). Я віддавався їм, і це приводило до таких удалих і щасливих наслідків, що я сам собі здавався богонатхненним.

⁴⁰ Йоахім – абат калабрійський з XII ст. Його богословські і містичні твори опубліковані на початку XVI століття.

Розділ XIV

Наше чуття добра і зла здебільшого залежить від того, як ми їх собі уявляємо

Людей, як говориться у грецькій сентенції, дратують не самі речі, а думка, що в них виникає про ці речі. І для полегшення нашої нужденної долі людської дало б чимало, якби хтось зумів довести слушність цього твердження. Якщо муки завдає нам наша тьма, то, здавалося б, цілком у нашій спроможності знехтувати її або обернути нам на добро. Якщо речі даються до наших послуг, то чому б не відкинути їх або не пристосувати собі на користь? І якщо те, що ми звемо злом або гризотою, само собою ні злом, ні гризотою не є, а тільки наша уява наділяє його цією прикметою, в нашій волі її скасувати. Маючи змогу вибирати, вільні від усякого примусу, ми з якогось дивного безуму віддаємо перевагу найважчій для нас долі й надаємо хворобі, убозству й ганьбі терпкого й огидного присмаку, хоча могли б зробити цей присмак приємним; адже фортуна постачає нам лише матеріял, а нам належить надати йому обрисів і форми. Отож розгляньмо, чи можна довести, що те, що ми називаємо злом, не є злом саме собою, чи принаймні, хоч би чим воно було, від нас самих залежить надати йому іншого присмаку чи вигляду (що зрештою виходить одно на одно).

Якби засаднича суть того, чого ми боїмося, мала здатність улазити сама в нашу голову, то вона влазила б однаковим і подібним робом, бо всі люди одного гатунку і всі наділені десь однаковими знаряддями і змислами для сприймання і думання. Але розмаїтість уявлень, які ми маємо про ті самі речі, показує ясно, що ці уявлення втеплюються в нас згідно з нашими нахилами. Той чи той може випадково побачити їх у їхній достеменній сутності, а тисяча інших сприймають їх у зовсім новій і одмінній подобі.

Ми вважаємо смерть, нужду та біль за наших найлютіших ворогів. Але хто ж не відає, що та сама смерть, яку одні називають річчю «найстрашнішою з найстрашніших», для інших єдина гавань від житейських турбот, найвище добро у світі, оплот нашої волі, повсюдний і найкращий лік на всі муки? І поки одні чекають у страхі та дрожі її приходу, інші радіють їй дужче, ніж життю; ба більше, нарікають на її надмірну легкість:

Смерте, чому ти так легко тхорів забираєш?

Чом би тобі не приймати тільки героїв?

Лукан, IV, 580

Лишімо остеронь ці такі відважні серця. Теодор відповів Лизимахові, що загрожував його вбити, так: «Що ж, ти звершиш геройський учинок, що під силу і злосливий мусі!» Більшість філософів самі себе рокували на смерть або прискорили її, підпомагаючи їй.

А скільки ми бачимо простих людей, які перед стратою, та ще й нелегкою, пов'язаною з ганьбою, а часом із тортурами, виявляють, хто з зятятості, а хто й із простосердя, такий гарт духу, що в них не спостерігається ані найменшої зміни. Вони упорядковують свої хатні справи, прощаються з приятелями, співають, промовляють до люду, ба навіть платують якісь дотепи і п'ють за здоров'я знайомих, незгірш від Сократа.

Один стратенець, ведений на шибеницю, сказав, щоб його не провадили цією вулицею, а то ще крамар злапає його за барки: він завинив йому якісь гроші. Інший просив ката, щоб той ненароком не торкнувся його шиї, аби він не затіпався зо сміху, надто він боїться лоскоту. Ще один відповів сповідникові, який прирікав йому, що ще того дня вечерятиме зі Збавителем: «Тоді ідіть туди, отче, за мене, а я сьогодні пісникую». Ще один попросив пити, а що кат написав перший, то стратенець сказав, що після нього вже не питиме з обави підхопити пранці. Кожний чув оповідку про перебірливого пікардійця. Коли він стояв уже на драбині, приведено йому хвойду з тим (як це дозволяло колись правосуддя), щоб дарувати його горлом, якщо він

згодиться її пошлюбити; і що ж, приглянувшись і примітивши, що вона кульгає, він гукнув: «Зашморгуй мотузку! На біса мені кутерного!» Те саме розповідають про данця, якому мали зняти голову. Стоячи вже на риштуванні, він зрікся помилювання на таких умовах, бо запропонована дівка мала ямкуваті щоки і загострого носа. Один тулузький пахолок, оскаржений у схизмі, на виправдання своєї віри послався на те, що це віра його пана, молодого спудея, ув'язненого разом із ним; і волів загинути, аніж дати себе переконати, що його пан міг допуститися блуду. Ми читали, що коли Людовік Одинадцятий узяв штурмом Аррас, між люди сього міста знайшлося чимало таких, хто дав себе повісити, аби лиш не гукати: «Хай живе король!»

У королівстві Нарсинзькому ще й досі жон тамтешніх жерців ховають живцем укупі з тілами чоловіків. Решту молодичь палять на похороні їхніх мужів, і вони зносять це не лише мужньо, а й весело. По смерті короля всі жони його та наложниці, всі його улюблениці, привладники і челядь, збиваючись цілим гуртом, залюбки пхаються у вогонь, де палає тіло, вважаючи за велику для себе честь супроводжувати його на той світ.

А що сказати про ці ниці душі двірських блазнів? Серед них виймаються іноді такі, які не бажають покинути свого блазнювання навіть перед смертю. Один, коли кат збив його із драбинки, з зашморгом на шиї, гукнув: «Пливи, барко!», що було його улюбленою верзункою. Другий, уже доходячи на соломі біля вогню, на запитання лікаря, де йому болять, відрік: «Між лавою і комином». А коли піп, збираючись помирувати його, став лапати, шукаючи його ступнів, геть покарлючених, він кинув: «Знайдете їх на кінцях ніг». Того, хто радив йому вручити себе Богові, він спитав: «А хто збирає туди манатки?» А як почув у відповідь: «Ти і то небавом, якщо така його воля», відрізав: «А може, я буду там лише завтра надвечір?» – «Вручи себе йому, і ти опинишся там дуже швидко». – «Тоді вже ліпше, – відказав той, – я сам себе і вручу йому».

Під час останніх наших війн за Мілан, коли він раз у раз переходив з рук до рук, люд, пригнічений такою зрадливістю долі, так звикся зі смертю, що (я знаю це зі свідчень мого батька) понад двадцять п'ять мешканців укоротили собі віку протягом тижня. Щось таке сталося і тоді, коли Брут обложив місто Ксант; городяни сповнилися такою жадобою смерті, що все, що роблять для порятунку життя, вони коїли для втечі від нього; отож Брут насилу здолав урятувати лише маленьку їхню горстку.

Кожне переконання може крити в собі досить сили, щоб стати людині дорожчим за життя. У першому пункті високої присяги, яку склала (і дотримала) Греція у перській війні, говорилося: кожний радше проміняє життя на смерть, ніж закони свого краю на перські. А скільки людей у війні між Туреччиною і Грецією воліло прийняти люту смерть, аби лиш не зректися обрізання і не дати себе охрестити! Нема релігії, яка б не могла навести таких прикладів.

Коли кастильські королі банітували зі своїх земель юдеїв, король Іван Португальський надав їм за вісім талерів з душі тимчасовий притулок у себе під умовою, щоб у призначений термін вони покинули його володіння; він обіцяв їм постачити кораблі, які перевезуть їх до Африки. Надійшов день, після якого за домовленістю ті, хто не виконає цього наказу, мали потрапити у неволю. Їм було надано дуже вбого споряджені судна. Тих, хто сів на них, судові команди трактували вкрай жорстоко і брутально; окрім іншої наруги, вони возили їх по морю туди і сюди, аж поки баніти з'їли весь узятий із собою конт; після чого мусили купувати його в моряків за такими дорогими цінами, що на суходіл довелося їм ступити упорожні, в самих сорочках.

Коли вістка про ці знуцання дійшла до тих, хто чекав на березі своєї черги, більшість прийняли неволю, а дехто виявив готовність вихреститися. Мануель, Іванів наступник, одразу повернув їм волю, але потім, змінивши намір, звелів їм покинути королівство, призначивши для цієї мети три гавані. Він сподівався, за свідченням біскуп Озоріо (неабиякого латинського історика нашої доби), що коли їх не потрапила на вернути до християнства ласкаво надана їм воля, то до цього їх змусить як страх бути відданим, подібно до їхніх товаришів, на поталу

мор'якам, так і страх покинути землю, де вони звикли купатися в багатстві, й помандрувати кудись галай світу. Розчарувавшись у своїх надіях і побачивши, що всі жиди рихтуються в дорогу, він відмовився надати їм дві гавані з призначених трьох, гадаючи, що тривалість і злигодні переправи розохотять декого із них, а може, надумавши зібрати усіх їх в одне місце, аби легше здійснити свій намір. Отож він звелів повидирати з рук отців та маток усіх дітей до чотирнадцяти років і перевезти їх до такого місця, де вони не могли б ані бачитися, ані спілкуватися з батьками, і там виховати у нашій вірі. Розповідають, що цей наказ став винуватцем страшного видовиська: природна любов між батьками та дітьми, а з другого боку їхня відданість давній вірі не могли примиритися з цим жорстоким наказом. Можна було бачити, як батьки позбавляли себе життя; траплялися ще й страшніші випадки, коли вони, у пориві милосердя і співчуття, кидали недолітків у криниці, аби ті не стали жертвами цього закону. Зрештою тому, як вийшов призначений їм термін, позбавлені всіх засобів до існування, вони знову стали невільниками. Деякі вихрестилися, проте й нині, по ста роках, португальці мало вірять у щирі віру їх самих чи їхнього потомства, хоча звичка та час упливають дужче за всякий примус. *Скільки разів, – зазначає Цицерон, – не тільки наші верховоди, а й цілі війська йшли на певну смерть.*

Я бачив одного з моїх близьких приятелів, який просто рвався назустріч смерті; зі щирим і вкоріненим у ньому всякими міркуваннями, яких я не зумів спростувати, запалом він при першій же нагоді згинув зі славою кинувся в обійми смерті без жодної конечності, немовби гнаний гострим і нестерпним голодом.

Ми маємо і в наш час чимало таких прикладів, аж до дітей, які з ляку перед якимись незначними прикрощами смерть собі заподіювали. З цього приводу один старожитній письменник висловлюється так: «Чого ж тоді не боятися, якщо ми боїмося навіть того, що лякливості сама обрала за своє утечище та притулок?»

Я б навряд чи скінчив, якби заходився перераховувати осіб байдуже, якої статі й стану, байдуже, яких сект, у найщасливіших віках, які або мужньо чекали наближення смерті, або шукали її самохіть і то не лише, щоб утекти від якоїсь неволі, а й не раз просто від переситу життям або в надії переселитись у кращий світ. Лічба їхня така велика, що їй-же-бо, легше було б перелічити тих, хто боявся смерті.

У зв'язку з цим скажу ще таке. Філософ Піррон⁴¹, плывучи в бурю на кораблі, підбадьорював найбоязкіших тим, що показував на свиню, яка жирувала на борту і зовсім не зважала на хвищу. Чи ж випадає твердити, що оту перевагу розуму, якою ми так пишаємося і завдяки якій вважаємо себе за панів та володарів усіх створінь, дано нам лише на нашу муку? Навіщо нам даровано пізнання речі, якщо ми стаємо через нього такими страхополохами? Якщо ми втрачаємо спокій та безжурність, якими б тішилися без нього, і впадаємо у жалісніший стан, ніж Пірронова свиня? Чи ж випадає користати з розуму, даного нам для більшого гаразду, собі на недолю? Адже ми тоді вживатимемо його всупереч природі та повсюдному ладові, що вимагає, аби кожен послуговувався своїми силами та засобами собі на користь?

Гаразд, скаже мені хтось, твої міркування, коли йдеться про костюмаху, слушні. Але що ти скажеш про убожество? Що скажеш про страждання, яке Аристип, Єронім та більшість мудреців називали найбільшим злом, а ті, хто заперечував цю думку на словах, потверджував її на ділі? Помпей відвідав Посидонія⁴², коли його мучила важка і гостра недуга, перепросив, що обрав незручний час, аби послухати його філософських розумувань. «Крий Боже, – відповів Посидоній, – щоб біль міг так уплинути на мене, що перешкодив би розправляти про цей предмет». І одразу заговорив про зневагу до болю. Та що біль робив своє діло, дошкуляючи

⁴¹ Піррон – засновник скептицизму (пірронізму), портрет якого Монтень накреслив у своїй Апології Раймунда Сабундського.

⁴² Посидоній (бл. 135—49 до Р. Х.) – грецький філософ-стоїк, у філософських і богословських шуканнях застосовував метод точних наук, пояснюючи все силами природи.

йому без упину, то він нарешті вигукнув: «Даремно ти, болю, пнешся, все одно я не назву тебе злом». Чи ж цей переказ, з яким так носяться, справді доводить погорду до болю? Ба ні, то тільки пусті слова. Адже якби страждання не докучало Посидонію, з якого б то дива він уривав свої розважання? І чому він вірив, що забагато бере на себе, не називаючи болю злом? Тут уже не все зводиться до уяви. Якщо про інші речі ми допіру здогадуємося, то тут є певність, яка промовляє сама за себе; самі наші змисли виступають її судьями:

Хибні вони – то даремно і в розуму правди шукати.

Лукрецій, Про природу речей, IV, 486

Пер. Андрія Содомори

Чи потрапимо ми втокмачити нашій шкірі, що удари канчука лиш лоскочуть її? Або переконати наш смак, що алой – гравенське вино? Пірронова свиня теж грає на нашу руч. Страху смерті вона не знає, але як її бити, вона корчиться і верещить. Чи ж бо змога нам збороти повсюдний закон природи, за яким усе живе на землі страшилося болю? Дереву і ті буцімто ячать під сокирою. Відчувати смерть ми не можемо; ми її пізнаємо лише розумом, тим паче, що вона щось миттєве:

Смерть була, а чи буде, тепер її не існує,

Не сама смерть лячна, як її дождання.

Ла Боесі, Овідій, Послання Аріадни до Тесея, 82

Тисячі тварин, тисячі людей мруть, не усвідомлюючи умирання. Що нам у смерті найстрашніше, то це біль, її звичайний попередник.

Однак як вірити отцеві Церкви, *смерть не є зло, зло лиш те, що за нею приходить. Августин, Про Град Господень, I, 11*. А як на мене, ще краще було б висловитися так: ні те, що передує смерті, ні те, що приходить опісля, не є її істотною належністю. Ми хибно тлумачимо предмет. Досвід мені підказує, що вся справа тут у нестерпності для нас думки про смерть, звідси нестерпність болю, який ми відчуваємо з подвійною гостротою через те, що він загрожує нам смертю. *Та що розум осуджує як боягузтво ляк перед такою наглою, неминучою і невідчутною на дотик річчю, ми пристаємо на це найлегше виправдання свого страху.*

Будь-яке нездужання, якщо воно не загрожує нам нічим іншим, окрім самого страждання, ми називаємо «нешкідливим». Хто ж бо вважатиме зубний біль чи подагру, хоч би як вони дошкуляли, за правдиву хворобу, якщо вони не смертельні? Але, зрештою, даймо, що у смерті найбільше ми боїмося муки, достоту як злидні нам страшні єдино тим, що штовхають нас в обійми страждання, прирікаючи на голод і спрагу, спеку і холод, на безсонні ночі.

Отож розгляньмо тілесне страждання. Я охоче погоджуюся: воно – найтяжча проба нашого життя. І визнаю щиро, що я всією душею ненавиджу його й уникаю, і досі, дяка Богові, майже не мав із ним до діла. Але нам під силу якщо не знищити його, то принаймні злагодити терплячістю і, хоч би як мучилася наша плоть, зберегти свою душу і розум ясними.

Знов-таки, якби не було страждання, що надавало б вартості цноті, мужності, силі духу, незламності? На якому б полі ми ними прославилися, якби не треба було перемагати самих себе у бою? *Звага прагне небезпеки. Сенека, Про провидіння, 4*. Якби не доводилося спати на голій землі, зносити у важкому риштунку південний сквар, їсти конину та ослятину, наражатися на те, що тебе пошаткують на капусту, зціплювати мовчки зуби, коли тобі видлубують кулю з кісток, зашивають рану, припалюють її і зондують, чим же тоді здобули б ми перевагу, яку хочемо мати над низотою? А хіба це скидається на пораду уникати муки та болю, коли мудреці кажуть, що з двох однакових геройських учинків спокусливішим видається нам той, спевнити який важче? *Не тільки серед веселоців, жартів, фіглів, сміху, цього супутника легковажності, знаходять вони відряду; навіть люди похмурі бувають щасливі у твердості й постійності. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, II, 29*. Саме з цієї причини ніхто б не

зумів переконати наших отців, що звитяги, здобуті в ручній боротьбі, у запалі січі, не славніші за досягнуті без усякої небезпеки, завдяки хитроцям і дотепності.

Тішуть більше чеснота, коли вона важче дається.

Лукан, IX, 404

Ба більше, має нас утішати те, що зазвичай, як біль гвалтовний, то короткий, а як тривалий, то не такий гвалтовний. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, II, 29. Ти не зазнаватимеш його надто довго, якщо відчуваєш його надто сильно; він покладе край чи собі, чи тобі. Все виходить одно на одно; якщо ти його не перенесеш, він тебе сам винесе. Пам'ятай, що найбільші болесті кінчаються смертю, малі дають нам відвести дух і перепочити, а над середніми ми пануємо, отож можемо їх терпіти, поки вони стерпні; якщо ж ні, ми можемо, коли нам життя уже не мило, першої-ліпшої хвилини піти з нього, як ідемо з театру. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, I, 15.

Якщо біль зазвичай здається нам нестерпним, то тому, бо ми не при звичаєні черпати головне вдоволення з душі і не досить спираємося на неї як на єдину і можновладну пані нашого стану і нашого побуту. Тіло наше влаштоване на один роб і зроб. А душа мінлива та розмаїта і нагинає до себе і до будь-якого свого стану відчуття нашого тіла та решту його відрухів. Ось чому треба вивчати й досліджувати її і відкривати в ній приховані потужні пружини. Нема таких правил, ані приписів, ані сили, які могли б устояти проти її нахилу та вибору. У неї тисячі найрізноманітніших способів, тож дозволимо їй один, потрібний для нашого спокою і безпеки, і тоді ми не лише уникнемо неволі, а навіть, стражденні та зболені, зможемо, як вона того побажає, вдарити лихом об землю.

Вона вміє геть усе повернути собі на користь: омани та сні служать їй справно як щира правда, відганяючи від нас небезпеку і неспокій.

Легко бачити, що тільки жало нашого розуму загострює як наші муки, так і інші розкоші. Тварини, в яких свідомість ледь жевріє, дають своєму тілу вільно, у природжений спосіб, а отже, і сливе однаково для кожної породи виявляти їхні чуття, як це нам видно з шаблонної низки їхніх рухів. Якби ми не стримували в наших руках і ногах природженого маху, нам було б від цього куди ліпше, бо природа наділила їх докладним і поміркованим чуттям того, що дає насолоду: воно, те чуття, не може бути хибним, бо воно притаманне всім і однаково для всіх. Та оскільки ми виборсуємося із законів природи, віддаючись на непогамовану сваволю нашої уяви, то принаймні намагаймося схилити її у приємніший бік.

Платон остерігається нашої надмірної чутливості до болю та розкошів, бо вона надто прив'язує душу до тіла. Щодо мене, то я, навпаки, радше боявся б, що така чутливість надто відриває і відлучає їх одне від одного. Як ворог, помітивши, що ми показали спину, ще більше навісніє, так і біль, відчувши наш страх перед ним, робиться ще лютішим. Проте він попускає тому, хто чинить йому опір. Треба брати себе в руки, треба з ним змагатися. Та якщо ми здаємось і відступаємо, ми накликаємо на себе загибель. Як міцніше тіло в атаці, коли воно все зібране й туге, мов стиснута пружина, так і наша душа.

Але перейдімо до прикладів, цієї підсобки для тих, хто худосилок, як-от я, і ми побачимо, що зі стражданням виходить так, як із самоцвітами, які яскріють ясніше чи тьмяніше, залежно від того, в які обідці їх заправити. Страждання забирає у нас стільки місця, скільки ми йому відводимо. Вони зазнають страждання настільки, – зазначає святий Августин, – наскільки йому піддаються. Ми більше відчуваємо надтин ланцетом, ніж десять уколів шпадою в запалі битви. Поліжничі болі як лікарі, так і сам Бог мають за стражденні, і пологи для нас неабияка подія. Тим часом у багатьох народів з ними зовсім не рахуються. Я не кажу вже про лакедемонянок – візьмімо швейцарок, дружин наших пішаків – яка між ними різниця? Жодної! Тьопуючи за чоловіками, вони несуть за плечима дитятко, яке ще вчора носили в череві. А оті зателепанки-циганки, які вештаються між нами? Вони подаються до найближчого

струмка, аби скупати народження і самим помитися. Я вже поминаю тих гультьяток, які раз по раз народжують діток – народжують так само потаєнці, як потаєнці їх і зачали. Згадаймо лишень гарну і шляхетну жону Сабіна, римського патриція, яка, щоб не завдавати клопоту іншим, перетерпіла сама, без помочі, без крику та зойку народження двох близнюків. Простий хлопчина лакедемонян, укравши лиса (адже вони більше боялися ганьби за невмілу крадіжку, ніж ми кари за неї) і сховавши його під плащем, стерпів, щоб звір прогриз йому живота, але не виказав себе. Інший, вимахуючи кадилом на жертвоприносини і вкинувши собі жаринку в рукав, спалив тіло аж до кістки, боячись порушити сакрамент. У тій-таки Греції можна було бачити чимало семирічних хлопчаків, які, віддані, за тамтешніми звичаями, на пробу мужності, терпіли, не кривлячись, аж поки їх зашмагали на смерть. Цицерон бачив хлоп'ят, які, поділені на два гурти, билися, пускаючи в хід кулаки, ноги, ба навіть зуби, аж до зомління, воліючи загинути, ніж визнати себе переможеними. *Звичаю ні за що не перебороти натури; вона непереможна; але ми занастили наш дух примарами, насолодами, неробством, розпещеністю, ледацтвом і, прибивши його, знепустили ще й нашими забобонами і поганими навичками.* Цицерон. *Тускуланські розмови*, V, 17. Хто не знає історії Сцеволи, який, закравшись до табору ворогів, аби забити їхнього верховоду, і провалившись із замахом, знайшов абсолютно незвичайний спосіб домогтися свого і визволити батьківщину? Себто він не тільки признався Порсенні (королю, якого збирався забити) у своєму намірі, а ще й додав, що в римському стані є чимало вояків, які заприсягаються зробити те саме, що й він. І щоб показати, які це зухи, він попросив принести розпечену жаровню, встромив туди руку і дивився спокійно, як вона живцем пеклася, аж поки король, ужаснувшись, не звелів прибрати жаровню. А той, хто не побажав уривати читання книги, поки його різали? А той, хто не переставав сміятися і жартувати з мук, на які його взяли, завдяки чому роз'юшена жорстокість його катів і щораз вигадливіші катуші, які лишень спадали їм на думку, вийшли тільки йому на славу. Щоправда, він був філософ. Ну то й що? Он Цезарів гладіатор – так той лише сміявся, коли роз'ятрювали і роздряпували його рани. *Де й коли навіть пересічний гладіатор квилів? Або з болю кривився? Хто з них, не лише б'ючись, а й збитий з ніг, показував боягузтво? Хто, повалений і приречений на добивання, відводив від меча шию?* Цицерон, *Тускуланські розмови*, II, 17.

А пригляньмося до жінок. Хто-бо не чув у Парижі про ту, яка здерла з личка шкіру лиш на те, щоб cera була свіжіша, коли з'явиться молода шкіра? Бувають і такі, що видирають собі здорові та міцні зуби, аби їхній голос лунав м'якше і ніжніше або щоб решта зубів виглядала ліпше. Скільки можна навести ще інших прикладів зневаги до болю! На що тільки невісти не здобудуться, перед чим тільки не заважаються, якщо є бодай кволенька надія, що це додасть їм краси?

*Ось доведеться тоді сивий висмикувать волос,
Зморшки зі шкіри зганять, щоб лице змолодити.
Тібулл, I, 8, 45*

Я бачив таких, що ковтали пісок та попіл, аби, псуючи шлунок, добитися блідої цери. А які муки вони витерплюють, домагаючися стрункого стану, стиснені й обперезані обручами, що впинаються в ребра аж до живого тіла? Ба, іноді вони навіть замордовують себе!

У багатьох народів повелося зумисне завдавати собі ран на доказ правдивості своїх слів. Наш король наводить чимало таких прикладів, побачених у Польщі серед двораків. Не кажучи вже про те, що й у нас у Франції знаходяться наслідувачі і роблять собі те саме. Я бачив одну дівчину, яка, бажаючи засвідчити щирість своїх обіцянок і свою постійність, дістала з волосся шпильку і кілька разів штрикнула нею в руку, аж проткнулася шкіра і бризнула кров. Турки роблять собі глибокі надрізи на честь своїх дам, а щоб рана не затягувалася, прикладають до неї вогонь і тримають неймовірно довго, хочаби таким чином спинити кров і утворити близну.

Самовидці оповідали мені про це під присягою. А втім, серед них трапляються й такі, хто за десять аспрів сам собі завдасть глибокої рани на руці або на стегні.

Я дуже радий, що найбільше свідків ми маємо там, де вони найпотрібніші; адже християнщина постачає їх подостатком. За взірцем нашого пресвятого Душпастиря знайшлося чимало таких, хто з побожності взяв на себе хреста. Із джерела, гідного всякої довіри, дізнаємося, що король наш Людовік Святий носив волосяницю, аж поти на схилку віку сповідник звільнив його від неї, а також, що кожної п'ятниці він наказував бичувати себе по плечах п'ятьма дротяними ланцюжками, які возив із собою в пуделку. Вільгельм⁴³, останній дук Гієнський, батько тієї самої Альєнори, від якої це герцогство перейшло до французького, а потім до англійського дому, останні десять чи дванадцять років свого життя носив під чорною рясою лицарію для покути. Фульк⁴⁴, граф Анжуйський, подався аж до Єрусалима, щоб там його, з поворожкою на шиї, шмагали двоє його пахолків перед Гробом Господнім. А хіба ми не бачимо, як у Страсну п'ятницю юрми чоловіків та жінок батожать себе так, що шматують своє тіло аж до кісток? Я дивився на це не раз, але без усякої втіхи. Кажуть, серед них (вони ходять туди замашкаровані) трапляються заробітчани, які за гроші таким робом підносять благочестя інших: із презирством до болю, бо рв'я побожності дужча за рв'ю грошлюбства.

Квінт Максим поховав свого сина консула, Марк Катон – свого свіжопризначеного претора, а Люцій Павло – двох, одного по одному, синів, і всі вони попри це поводитися спокійно, нічим не виявляючи своєї жалоби. Колись жартома я сказав про когось, що він ухилився від Божого бича; справді-бо, коли одного дня гвалтовна смерть забрала у нього трьох дітей (у чому можна було легко побачити кару небесну), він був недалекий від того, аби прийняти це як особливу ласку! Я сам утратив двох-трьох дитяток, у першому їхньому немовляцтві, як і не без жалю, то принаймні без нарікання. А проте ніщо так не допікає людині, не допікає до живого, як ця біда. Я бачу чимало іншого бездолля – джерела мук для людей, мук, що їх я сам ледве б відчув із такого приводу, ото ж коли мене спіткала згадана біда, я прийняв її з цілковитою погордою, хоча ішлося про речі, настільки страшні для інших людей, що я не наважився похвалитися такою своєю реакцією перед кимось без краски сорому на обличчі. *З чого випливає, що гризота породжується не природою, а нашою думкою. Цицерон, Тускуланські розмови, III, 28.*

Думка – це спонука могутня, гвалтовна і незмірна. Хто у світі коли так завзято шукав спокою і безпеки, як Олександр і Цезар шукали небезпек і мазолів? Терес⁴⁵, батько Ситалка, любив говорити, що коли він не на війні, то не бачить різниці між собою і своїм машталіром.

Коли Катон, ще консулом, бажаючи забезпечити свою владу в деяких містах Гишпанії, заборонив мешканцям носити зброю, чимале число їх одібрало собі життя. *Дикий люд, що не уявляє собі життя без зброї. Тит Лівій, XXIV, 17.* А скількох ми знали таких, хто втік від хатнього затишку, від життя у колі близьких, щоб захитися у грізні й безлюдні пустелі, хто наражався на огиду, погорду і ненависть світу і в цьому кохався до самозабуття! Кардинал Борромео⁴⁶, померлий недавно у Мілані, в цьому гніздовищі багатства і розкошів, до яких його штовхали і високе коліно, і заможність, і небо Італії, і молодість, обмежував себе у всьому, одну й ту саму одєжину носив і влітку, і взимку, і не мав іншої підстилки, окрім соломи, а вільні від тяжких обов'язків години проводив за наукою, вічно навколішки перед книжкою, маючи при собі лишень кварту води та шмат хліба: єдиний харч, який можна споживати, не гаючи часу.

Я знаю таких, хто цілком свідомо наживався зі свого рогальства, слова такого страшного для багатьох людей.

⁴³ Вільгельм – батько Елеонори Аквитанської (1122—1204), яка після свого розлучення з королем французьким Людовіком VII стала королевою Англії, дружиною Генріха II Плантагенета.

⁴⁴ Фульк III, померлий 1040 року, брав участь у Хрестовому поході.

⁴⁵ Терес – тракійський цар.

⁴⁶ Кардинал Борромео (1538—1584) – архієпископ Мілана, святий, відомий своїм аскетичним життям, хоча походив з багатого роду.

Якщо зір і не найнеобхідніший з наших змислів, то він серед них принаймні те, що наймиліше; а з наших членів найлюбіший і найкорисніший, як на мене, той, що служить дітоплодінню. А все ж стільки людей дихають на них лихим духом лише через те, що вони дають нам насолоду, і відкинули їх саме тому, що вони надто важливі й цінні. Так само міркував і той, хто повидирав собі очі.

Більшість людей, і то найздоровіших, вважають за велике щастя мати численне потомство. Натомість я і ще дехто вважаємо за велике щастя не мати його. Коли спитали Талеса, чому він не жениться, він відповів, що не має охоти плодити дітей.

Що вартість речей залежить від нашої думки про них, видно бодай з того, що ми на більшість із них дивимося не лише з тим, щоб оцінити їх, а й з тим, аби оцінити їх для себе. Ми прикидаємо не їхню якість чи їхню корисність; для нас важить лише те, у що вони нам обійдуться, ніби ця їхня сторона головна. І вартістю їхньою ми називаємо не те, що вони нам дають, а те, що ми за них даємо. З чого я висновую, що ми дуже дбайливі господарі й грішми не розкидаємося. Наскільки дорого вона нам обійшлася, настільки ми нею й дорожимо. Наша думка ніколи не може ошукатися щодо вартості. Діамантові надає гідності попит, чесноті – важкий жереб її пильнувати, набоженству – біль, лікам – гіркота.

Один чоловік, щоб зубожіти, кинув свої таляри до того самого моря, в якому скрізь снує стільки інших людей, щоб виловити багатство. Епікур мовить, що багатство не зменшує наших клопотів, а замінює одні клопоти іншими. Справді-бо, не убогство, а радше достаток породжує захланність. Я хочу поділитися своїм досвідом щодо цього.

У мене було троє різних життів відтоді, як я розпрощався з дитинством. Перший віковий відтинок, до двадцяти років, я прожив, позбавлений будь-яких інших засобів, окрім випадкових, залежний від чужої волі та помочі, без певного стану і грошового рахунку. Я витрачав кошти недбало й весело, тим паче, що їхню суму визначала примха фортуни. Зроду я не почував себе краще. Ні разу не траплялося, щоб кабза моїх приятелів виявилася зав'язана для мене.

Тоді я найбільше дбав про те, аби вчасно, коли минав призначений від мене таки термін, облічитися. Тому вони тисячу разів мені його продовжували, бачачи, яких зусиль я докладаю для повернення боргу; отож, я розраховувався буцімто і чесно і водночас по-шахрайському. Уморюючи борги, я неабияк тішився: з моїх пліч спадав докучливий тягар і ярмо моєї неволі. Та ще й приємно лоскотала думка, що я роблю щось справедливе і вдовольняю інших. Я поминаю тут виплати, коли треба торгуватися і проводити підрахунки, отож якщо не знаходилося нікого, кому можна б довірити цей клопіт, я боягузливо і ганебно відкладав їх надалі з обави перед суперечками, до яких ні моя вдача, ні язик мій аж ніяк не зугарні. Найбільшу нехоть я відчував до торгу, це забава для крутиїв і страмників; після цілої години змажок і плутні обидві сторони ламають навзаєм своє слово і присягу за п'ять грошів різниці. З тієї самої причини я завжди позичав на не вигідних умовах: не наважуючись просити особисто, я звертався письмово, а папір не дуже дбайливий клопітник і часто наражається на відмову. Зіркам я колись доручав вести свої справи куди охочіше й сміливіше, ніж пізніше своєму здоровому глуздові та передбачливості.

Більшість добрих господарів вважає за суще жажіття жити в такій непевності. Проте вони забувають, по-перше, про те, що більшість людей саме так і живе. Скільки достойних панів покладаються у всьому на відчай, напропале, і щодня чинять так само, ганяючись за вітром милості королів та фортуни! Цезар заборгував мільйон золотом – неоплатну для себе суму, – аби стати Цезарем. А скільки купців починають гендель від продажу власного фольварку, щоб послати виторг до Індій!

Від ваших скель, через моря бурхливі...

Катулл, IV, 18

Попри нинішній занепад побожності тисячі чернечих братств розкошують, чекаючи щоденного обіду від гойності небес. По-друге, вони не замислюються над тим, що певність, на яку спираються, така сама нестала і така сама випадкова, як сам випадок. Зі своїми двома тисячами з гаком телярів доходу я бачу себе таким убогим, ніби убогство вже оселилося в мене. Бо доля завиграшки проламає сто вирв у нашому добробуті, часто не роблячи жодного переходу між цілковитим гараздом і страшними нестатками.

*Доля якась скляна, мов скло, блищить, але крихка.
Публій Сір, Анофтегми*

А що вона шле к бісовій матері всі наші шанці та оплоти, то я вважаю, що скрута з різних причин буває гостею як тих, хто має всі блага, так і тих, хто їх не має; і може, вона не така тяжка, коли сама, ніж коли приходить у компанії багатства. Достаток тримається більше порядком, ніж великими прибутками: *кожен – коваль свого щастя. Саллюстій, Листи про державу до Цезаря, I, 1.* Заклопотаний, заморочений своїми справами багатій мені видається жалюгіднішим, ніж той, хто просто злидар: *Нужденник, що сидить на своїх скарбах, – найважчий рід нужди. Сенека, Листи, 74.*

Найбільших і найбагатших княжат нестатки і безгріштя доводили до ганьби. Бо що може бути гіршим, ніж перетворитися на тирана і беззаконного узурпатора добра своїх підданих?

Другий віковий відтинок мого життя – це той період, коли я вже мав гроші. Навчившись розпоряджатися ними по своїй уподобі, я незабаром нагромадив значні, як на мої статки, заощадження. Я вважав, що «мати» можна лише одне: те, що набігло над звиклі видатки, і що ніколи не можна покладатися на маєток, який ще буцімто на пню, хоч би яким певним він нам здавався. А що як, казав я собі, мене заскочить та чи та випадковість? Заполонений цими марними і недоречними фантазіями, я крутив на всі боки мозком, як нагромадити такі запаси, щоб запобігти всім можливим труднощам. А тому, хто мені казав, що халеп ніколи не збудувати, я відповідав так: як це не відверне їх усіх, то хоч частину, а відверне. Ох, і клопітне ж пішло у мене життя! Я з усього робив секрети. Я, хто так легко щировав з усіма, брехав про свою готівку, як це роблять ті, хто, ходячи у дукачах, удають бідарів, а, поневіряючись у бідарях, удають дукачів, але зроду не признаються щиро, які в них кошти. Кумедна і ганебна обачність! А то ще таке. Коли я вирушав у мандри – мені завжди здавалося, ніби я не досить усім запасся, та що більше я брав із собою грошей, то дужчі були мої побоювання: чи не пограбують мене у дорозі, чи можна вірити слугам, що пильнують мого багажу; ніколи я не був спокійний, не мавши речей перед очима, схожий у цьому на інших моїх знайомих. Якщо ж я залишав свою шкатулку вдома, – скільки підозр і турботних думок, якими (лихо, та й годі!) ні з ким поділитися! Я сидів як на жару. Зрештою зберегти свої гроші важче, ніж заробити їх. Якщо я чинив не зовсім так, як тут розкакую, то в кожному разі мені коштувало чималих зусиль утриматися від цього. Вигоди від своїх нових правил я не мав, а як і мав, то небагато. Хоча гроші в мене водилися і більші, всякі видатки мені боліли. Як казав Біон, патlach казиться не менше, ніж голомозий, коли йому мнуть чуба. Щойно тільки ви до чогось при звичаїлися й усвідомили себе власником певної суми, вона перестає бути вашою рухомою власністю; ви не зважуєтеся її ущербити: це вже будова, яка (так вам видається) уся обвалиться, якщо ви її рушите. Ви підете на витрати лише тоді, як вас візьме за горлянку мус. Давніше я з меншим болем і нехиттю заставляв манатки чи продавав коня, ніж тепер сягав по свого укоханого капшука, прихованого в тайнику. Та лихо в тім, що важко покласти собі в цьому край (адже нелегко дати берега тому, що вважаєш за добро) і визначити крес ощадливості. Людина без упину повнить цей шпихлір, усе докладаючи і докладаючи до нього, аж поки, немов який паскудний скнара, позбавляє себе всякої користі з власного достатку, знаходячи радість лише в тім, щоб його берегти без усякого вжитку.

За цим дурним звичаєм виходить, що найбагатші люди – це ті, кого поставлено стерегти браму та мури багатого міста. Як на мене, всякий грошовик – жмикрут.

Платон подає перелік тілесних або людських благ: здоров'я, врода, сила, багатство. Багатство (твердить він) аж ніяк не сліпе, а, навпаки, дуже видюще, коли його освітлює тьмушість.

Діонісій Молодший дотепно закпив із одного скупердя. Йому доповіли, що один сиракузец закопав у землю скарб. Діонісій наказав принести його до нього: копач виконав розпорядження, приховавши дешицю для себе. З цією часткою він перебрався до іншого міста, де, втративши смак до нагромадження, зажив на всю губу. Довідавшись про це, Діонісій звелів повернути йому решту скарбу, мовивши так: оскільки чоловік навчився порядкувати грішми як слід, він охоче віддає йому забране.

Кілька років я сидів у цьому болоті. Не відаю, який добрий дух, на моє щастя, випер з мене, як це сталося із тамтим сиракузем, моє скнарування. Урвати нитку цієї химери допомогла мені втіха, спізнана під час однієї подорожі, допомогла, відчутно надвередивши мого гаманця. Відтоді у мене пішла третя смуга життя (так, принаймні, мені здається), напевняка приємніша і впорядкованіша. Свої видатки я узгоджую з прибутками. Якщо одне випереджає інше, а іноді – навпаки, то я великого розриву не допускаю. Живу собі з дня на день і вдоволений тим, що маю чим заспокоїти щоденні потреби; що ж до потреб надзвичайних, то тут усіх скарбів світу не стане. Безумом було б сподіватися, аби сам льос озброїв нас засобами проти самих себе. Змагатися з ним треба нашою власною зброєю. Випадкова зрадить нас у вирішальну хвилю. Якщо я і відкладаю гроші, то лише в надії на якийсь близький видаток, видаток не на те, щоб купити маєтки та землю, з якими я не знаю, що робити, а на те, щоб купити задоволення. *Не бути захланним – уже багатство; не бути марнотратником – зиск.* Цицерон, *Парадокси*, VI, 3.

Я не відчуваю ні страху, що мені забракне мого маєтку, ані охоти його примножувати. *Плід багатства – достаток; про достаток свідчить ситість.* Цицерон, *Парадокси*, VI, 2. Я дуже тішуся, що схаменувся у найсхильніших до скнарості літах і звільнився від цього шаленства, звичного у старих і найсмішнішого з усіх людських вад.

Фераулес⁴⁷, який відбув обидві ці стадії, викрив, що зі зростанням багатства охоти їсти, пити, спати і кохатися не більшає; з другого боку, він відчував, який тягар накладає на нього керування маєтком, як це було зі мною. Він мав вірного приятеля, убогого молодика, жадивого забагатіти, і постановив його уконтентувати. Він подарував йому весь свій величезний маєток, угіддя та статки, невпинно нагромаджувані завдяки гойності Кіра, свого доброго пана, а також військові трофеї. Натомість той зобов'язався гідно утримувати і годувати його, як свого гостя і приятеля. Відтоді вони жили собі щасливо, обидва однаково задоволені з одміни свого стану. Ось оборудка, на яку б я пішов вельми охоче.

Мені хочеться похвалити одного старого прелата за те, що той геть збувся своєї кабзи, зисків і видатків, передаючи все до рук то одному своєму довіреному служникові, то другому, і прожив довгий вік у цілковитому невіданні стосовно господарчих справ, ніби був гостем у своєму домі. Віра у порядність іншого є чималим доказом власної чесноти, і довірливій людині зазвичай сам Бог помагає. Що ж до того прелата, то я зроду не бачив дому та господарства, які б велися пристойніше і статечніше, ніж його. Щасливий той, хто так докладно розрахував свої потреби, щоб його достатку старчило йому без усякої мороки та клопоту; кого турбота про витрати і придбання не відриває від інших занять, гідніших, спокійніших і любіших його серцю!

Отож достаток і нужда залежать від нашого уявлення про них. Так само і багатство, слава та здоров'я чудові і принадні лише настільки, наскільки вони здаються такими тим, хто їх має.

⁴⁷ Фераулес (бл. 625 – бл. 547 до Р. Х.) – давньогрецький мислитель, родоначальник античної філософії і науки, засновник мілетської школи.

Все добре чи погане залежно від нашого сприймання. Потішений не той, кого інші вважають за потішеного, а той, хто сам себе вважає за такого. Відчуття достеменного і правдивого дає тільки наше переконання.

Доля не підтверджує нам ні зла, ні добра, вона лише постачає сировину і того і того, а також насіння для плоду. Наша душа, потужніша тут за долю, крутить і заряджає ними по своїй уподобі, вона єдина причина і пані власного щастя чи неталану.

Зовнішні обставини набувають барви та колориту під впливом нашого внутрішнього стану, достоту, як одежа гріє нас не своїм теплом, а нашим, яке вона вдатна лише оберігати і підтримувати. Той, хто окрив би нею холодне тіло, достоту таким самим робом підтримав би в ньому холод: саме так і ховають від танення сніг та лід.

Як наука – мука для ледаря, а повздержливість від вина – мука для пияка, так і поміркованість є карою для ненажери, а фізичні вправи – тортурами для пестуна тощо. Речі самі собою не є ні важкими, ні дошкульними, то тільки наша легкодухість чи слабкість робить їх такими. Щоб судити про великі й високі справи, треба і душу мати таку; інакше ми приписуємо їм наші власні хиби. Весло, впущене у воду, здається нам кривим. Отож ідеться не лише про те, що ми бачимо, а й про те, як ми його бачимо.

А раз це так, то чому б зі стількох усіх доказів, що на різні способи навчають людей зневажати смерть і терпіти біль, не знайти нам чогось догідного і для нас? Чому б зі стількох міркувань, переконливих для когось іншого, не обрати собі бодай одного найсподобнішого? І якщо ти не здатний перетравити ліків, міцних і радикальних, то заживи тоді слабших, хоча б для полегші. *Як про гостроту болю, так і про гостроту радощів, судить нашарозм'якла і зжіночена уява: коли вона позбавить нас гарту, навіть жало бджоли змушує нас зойкнути. Усе зводиться до того, аби навчитися панувати над собою. Цицерон, Тускуланські розмови, II, 22.*

Зрештою і той, хто підноситиме дошкульність наших мук і людське безсилля, не відхреститься від філософії. Вона підкине нам таку неспростовну сентенцію: «Якщо відчувати потребу погано, то немає ніякої потреби відчувати потребу».

Усяк, хто довго страждає, винний у цьому сам.

Хто не має відваги витерпіти ні смерті, ані життя, хто не хоче ні змагатися, ні тікати, чим такому зарадиш?

Розділ XVI

Про кару за боягузтво

Я чув колись від одного принца і славного отамана, що за легкодухість вояка не треба карати горлом; так він висловився за столом, коли йому розповіли про справу пана де Вервена⁴⁸, засудженого на смертну кару за те, що здав Булонь.

Справді, як на мене, цілком слушно, що кладуть виразну межу між хибами, породженими нашою слабкістю, і тими, які спричинені злою волею; адже, допустившись цих останніх, ми свідомо бунтуємося проти приписів розуму, вщеплених у нас самою природою, тоді як чинячи перші, ми могли б, здається, покликатися на ту саму природу, яка створила нас такими недосконалыми та немічними. Ось чому багато хто вважає, що нам можна ставити за провину лише сподіяне нами проти сумління. На це правило спирається почасти і думка тих, хто проти страти схизматиків і недовірків, а також тих, хто виступає проти закону, за яким адвокат і суддя не відповідальні за помилки, допущені несвідомо під час судочинства.

⁴⁸ Пан де Вервен здав місто Булонь королю Англії Генріхові VIII.

Щодо боягузтва, то річ очевидна, що найпоширеніший звичай карати за нього – це вселюдна ганьба та огида. Вважається, що перший його запровадив праводавець Харонд⁴⁹, а доти грецькі закони карали горлом тих, хто тікав із бойовища. Натомість цей реформатор звелів тільки садовити втікачів на три дні на міському майдані, вбраних по-жіночому, маючи надію, що це їх провчить і що сором поверне їм відвагу. *Хай ліпше кров грає на щоках, а не з жил цебенить. Тертуліан, Апологетика, IV.* Давні римські закони також карали смертю втікачів із бойовиська. Амміан Марцеллін розповідає, що цезар Юліан zdeградував і стратив, згідно з давнім правом, десятеро вояків за те, що тамті показали тил під час атаки на партян. Одначе в іншому разі схожу провину він скарав лише тим, що перевів винуватців у валку до бранців. Хоча римський люд суворо покарав жовнірів, зацілілих під Каннами, а також на тій самій війні тих, хто тікав разом із Гнеєм Фульвієм, проте своєї голови боягузи не позбулися. А втім, слід боятися, що ганьба не лише доведе скараних у такий спосіб до розпуки і не лише остудить їхній запал, а й оберне їх на ворогів.

У добу наших отців пан де Франже, колись поручник сотні маршала де Шатійона, якого маршал де Шабан настановив намісником Фуентарабії на місце пана де Люда, здав фортецю гишпанцям, за що його позбавлено шляхетства, ото ж як сам він, так і його нащадки попали у хлопи, платники данини і не мали права носити зброю. Такий суворий вирок, складений йому, виконано в Ліоні. Згодом аналогічної кари зазнала вся шляхта, яка була в Гізі, коли туди ввійшов граф Насаутський; таке саме безголов'я іншого разу спіткало не одного.

Хоч би там що було, у випадках надто вже грубого й очевидного неуцтва чи боягузтва ми можемо вбачати в цих вадах достатній доказ злосливості і злочинства і карати їх як такі.

Розділ XVIII Про страх

*Я обімлів, стало дибом волосся, й заклакнув мій голос.
Вергілій, Енеїда, II, 774 Пер. Михайла Білика*

Я не є добрий натураліст (як то мовиться) і не відаю, через які пружини діє на нас страх; але принаймні це почуття особливе, і лікарі твердять, що нема на світі іншого, яке б так вибиало наш глузд із природної рівноваги. І справді, я бачив чимало людей, просто ошалілих зі страху; ба, під час його пароксизму і на вельми розсудливих спадають страшні замороки. Не кажу вже про люд посполитий, чиїм очам страх являє то посталих із гробу предків у покрівці, то вовкулаків, краснолюdekів чи інших хох. Але навіть серед вояцтва, там, де це почуття має знаходити найменше місце, скільки разів страх обертав овечу отару в ескадрон панцерників; очерет і трощу – в теляжників і списоборців; комбраття – в супостата; білий хрест – у червоний?

Коли пан де Бурбон здобував Рим, одного хорунжого, поставленого на варту в передмісті святого Петра, ошанув за першим алярмом такий перестрах, що він випав зі штандартом у руках через якусь пробоїну в мурі й погнав просто на ворога, гадаючи, ніби дає дьору до міста; і лише постерігши військо пана де Бурбона, що шикувалося, аби дати йому відсіч (переконане, що то залога робить вилазку), схаменувся, змінив напрямок і повернувся тією самою дірою, якою був пустився бігти, загнавшись більше як на триста кроків у чисте поле. Не так щасливо повелося хорунжому капітана Жюїля, коли граф де Бюр і пан де Рю брали штурмом у нас Сен-Поль. Хорунжий так перепудився, що зі своєю корогвою шарахнув з міста через стрільницю, і обложники пошаткували його на капусту. Під час тієї самої облоги наскочив пам'ятний для

⁴⁹ Харонд – грецький праводавець, діяв у Катанії на Сицилії.

всіх випадок, коли серце одного шляхтича стис, пойняв і заморозив такий жах, аж він упав мертвий на землю біля вилому, не діставши жодної рани.

Подібний шал огортає іноді цілий тлум. Ув одній битві Германіка⁵⁰ з германцями два великі загони з ляку тікали у двох різних напрямках, один із них дмухнув туди, звідки вирушив другий.

Страх окрилює п'яти, як у двох згаданих випадках, а іноді пригнепує і сковує нам ноги, як це читаємо про цезаря Теофіла⁵¹, який, програвши битву з агарянами, був так ошелешений і впав у таке оstownпіння, що не зумів кинутися навітіача, *страх паралізує навіть думку про порятунок*. Квінт Курцій, III, 11; аж поки Мануїл, один із верховод, заходився термосити його і шарпати, нібито будячи з глибокого сну, і сказав: «Якщо не підеш зі мною, я тебе вб'ю; бо краще стратити життя, ніж, попавши у полон, згубити царство».

Найвища міра страху виявляється в тім, що до нас, нажаханих, вертається та звага, яку забрав у нашого гонору та почуття обов'язку цей жах. Так, за першої великої поразки римлян від Ганнібала, загін у яких десять тисяч душ під орудою консула Семпронія, опанований переляком і геть розгублений, не бачачи порятунку, кинувся в найбільшу гущу ворогів і пробився крізь неї з дивовижною зухвалістю, поклавши трупом чимало картагенців. Таким робом він купив собі змогу ганебно втекти за ту саму ціну, за яку міг би здобути славу перемогу.

Я сам з усього найбільше боюся страху, він-бо дошкульніший від усякого іншого безголов'я. Які страждання можуть бути гострішими і глибшими, ніж убоління Помпейових друзів, які з борту свого корабля спостерігали за жахною різаниною? А проте, коли вони побачили, як до них наближаються єгипетські вітрила, страх прибав їм так, що вони тільки й думали, як би швидше втекти, і знай підганяли моряків: допіро прибувши до Тиру і звільнившись від страху, вони усвідомили, якої втрати зазнали, і вибухнули лементом та голосінням, доти тамованими через сильніші переживання.

*Так моя вся душа зі страху у п'яти тікає.
Енній у Цицерона. Тускуланські розмови, IV, 7*

Тих, кого добре пошарпали в якійсь сутичці, зраних і закривавлених, назавтра можна знову повести в атаку; але тих, кого облягав великий страх перед супротивником, не зневолиш, щоб вони йому бодай глянули в очі. Усі, кого гризе постійний ляк утратити майно, опинились у вигнанні чи попали в неволю, усі вони ненастанно побиваються, забуваючи про їдло, питво та сон; зате бідарі, вигнанці й невільники живуть часто не менш весело, як решта. А скільки було таких, яких так діймав страх, аж вони повісилились, утопились чи кинулись у провалля, давши нам доказ, що страх іще докучливіший і нестерпніший, ніж сама смерть.

Греки розрізняють ще й іншу одміну страху, незалежну від засліплення розуму; вона приходить (як вони кажуть) без видимої причини і ніби з навіяння небес; їй улягають іноді цілі народи, цілі війська. Така була паніка, яка завдала в Картагені страшливого лиха: чути було лише репет і розпачливі голоси; видно було, як мешканці вискакували надвір, ніби на алярм, як вони накидалися одне на одного, калічачи і вбиваючи, немовби на їхнє місто напав якийсь супостат. Сум'яття і шаленство панувало, аж поки молитвами та офірами вони злагодили гнів богів. Такий страх греки називали панічним.

⁵⁰ Германік – сестриниць цезаря Тиберія, консул у XII ст. по Р. Х. Приборкував повстання у Паннонії і завдав поразки германцям на чолі з Армінієм.

⁵¹ Теофіл – цезар візантійський.

Розділ XX

Філософувати – це вчитися помирати

Цицерон твердить, що філософувати – не що інше, як готувати себе до смерті. Чому? Бо роздуми і споглядання у певному розумінні виводять нашу душу поза межі нас самих і завдають їй праці поза тілом, тобто пропонують якусь нібито школу та подобу смерті; іншими словами, вся мудрість і весь розум світу, зрештою, націлені на те, аби навчити нас не боятися смерті. І справді, або розум сміється з нас, або, якщо це не так, повинен мати лише одну мету – служити нашій утісі й усе робити для того, аби, зрештою, навчити нас гаразд жити і справляти нам утіху, як вістить Святе Письмо. Мислителі всього світу сходяться на тому, що приємність – наша мета, дарма що йдуть до неї різними стежками; якби вони заспівали іншої, їх одразу прогнали б геть: хто ж би слухав того, хто накреслює для нас шлях гризот і страждань? Розбіжності між філософськими школами під цим оглядом лише вербальні. *Облишмо ці мудровані дрібнички. Стека, Листи, 117.* Тут більше упертості та дріб'язкової перекори, ніж це випадає людям такого високого лету. А втім, хоч би там що людина вдавала, вона завжди гратиме і саму себе.

Що не кажіть, але навіть у цноті остаточна мета – насолода. Я навмисне дратую цим словом вуха тим панам, кому воно страх не до шмиги, бо якщо воно означає якесь найвище щастя і особливий задовіль, то людина більше завдячує їх упливові, власне, цноти, ніж будь-чого іншого. Так, насолода живіша, гостріша, дужча і мужніша, але не перестає бути від цього насолодою. Власне, ми радніше назвали її любовістю, словом чарівнішим, лагіднішим і простішим, ніж грубіша назва, якою ми її охрестили. Натомість ота інша, ниціша насолода, якщо й заслуговує на свою гарну назву, то хіба лише поруч із першою, а не єдино сама. Я вважаю, що вона, ота інша насолода, пов'язана з прикрощами і негодами ще більше, ніж цнота. Мало того, що її смак минулий, хвилевий і зникомий, так вона ще й має свої чуття, пости та труди, має свою кров і свій піт, ще й до того свої терпкі досади, докуки, озлості, а потім і пересит, пересит тяжкий та лютий, до пари справжній покуті. Ми глибоко помиляємося, думаючи, ніби ці негоди загострюють і роз'яструють її солодощі (як подекуди у природі одну протилежність загострює інша); з другого боку, помиляємось і тоді, коли, – повертаємось знов до цноти, – доводимо, ніби подібні труднощі та перешкоди обтяжують її і роблять суворою та неприступною для нас. Навпаки, у цноті, куди більше, ніж у насолоді, вони ушляхетнюють, загострюють і підносять божисту і досконалу любовість, джерелом якої вона, цнота, є. Далекі, не гідний спілкування з цією останньою той, хто труд протиставляє тут плодам: він не оцінює ані принад цноти, ані її благодії. Ті, хто нас усе повчає, ніби дбання про цноту річ прикра та морочлива і ніби лише посідання її приємне, тим самим доводять, що вона завжди немила. Бо ж які людські зусилля коли-небудь допомогли досягти її цілком? Навіть найдосконаліші з нас задовольняються лише тим, аби добиватися цноти і бодай трохи наблизитися до неї, без надії колись її посісти. Але помиляються ті, хто так нас повчає. Адже у всіх знаних нам утіхах саме домагання їх приємне: всякому починанню надає смаку вартість того, що ми маємо на меті; саме в цьому криється і з цим нерозлучна значна частка того, що ми відчуваємо. Щастя і блаженство, якими сяє цнота, заповнюють усі її знадоби та шляхи, від першої брами аж до останньої межі. А одним з найголовніших добродійств цноти є зневага до смерті; вона надає нашому життю супокою та безжурності і всолоджує його чистими і мирними радощами, без яких решта втіх в'януть.

Ось чому всі школи зближуються і сходяться в цьому пункті. І хоча вони незгірш одностайно закликають нас зневажати і страждання, убозтво та всякі інші знегоди, яким підвладне життя людське, а проте з меншим запалом: тому, бо знегоди ці не такі вже й неминучі (більшість людей може звікувати вік, не зазнавши убозтва, а дехто не зазнавши навіть болю та хво-

роб, як-от Ксенофіл, музика, що жив сто шість років, здоровий, як дзвін), а надто тому, бо в найгіршому разі, коли ми не від того, смерть може покласти край усім прикроцям і перетяти їх пасмо. Що ж до смерті, то вона неминуча:

*Туди, до нього, суджено всім піти
Стрясають урну – жереб і наші колись
Із неї випаде – і човен
Нас повезе у вигнання вічне.
Горацій, Оди, Кн. II, 3, 35
Пер. Андрія Содомори*

а отже, якщо костюмаха нас лякає, то стає джерелом постійного страждання, полегшити яке годі. Страх смерті підкрадається до нас звідусіль; доводиться без упину крутити туди-сюди головою, як у підозрілій околиці: *смерть – те, що завжди висить над нами, як скеля над Танталом. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, I, 18.* Трибунали часто посилають страчувати злочинців у те місце, де вони вчинили злочин: і хоч би ви дорогою заводили їх до пишних палаців, частували їх усім, чого душа забажає,

*страви Сицилії
Смаку до ласощів не збудять,
Сну не поверне йому ліра,
Ні спів пташиний.
Горацій, Оди, Кн. III, 1, 18
Пер. Андрія Содомори*

невже ви гадаєте, ніби вони зможуть утішитися, ніби кінцева мета їхньої подорожі, яка повсякчас стоїть у них перед очима, не відіб'є їм смаку до цих осоружних для них тепер лагоминок?

*Пита він про шлях, лічить дні свої й міряє
Життя шляху того далекістю й тремтить
Перед завтрашнім днем.
Клавдіан, Проти Руфина, II, 136*

Берег наших мандрів – смерть, вона невідворотний предмет наших змагань, і як вона нас жахає, то чи можна ступити бодай крок, аби не наїстися дрижаків? Народний спосіб на неї – не думати про неї. Але яким же треба бути тупаком-глупаком, щоб жити в такій сліпоті? Доведеться, мабуть, віслюкові закладати віжку під хвіст – тому *хто тільки свій бачить слід, кому голову ліньки підняти.*

*Лукрецій, Про природу речей, IV, 472
Пер. Андрія Содомори*

Не дивниця, що він так часто попадає у пастку! Досить згадати про смерть, щоб цих людей настрахати; більшість із них хреститься, ніби на згадку про Люципера. А що про неї згадується у духовниці, не сподівайся, щоб ці люди приклали до неї руку, поки лікар не оголосить йому остаточного вироку: і тільки Бог знає, як тоді між нападами болю та страху складається цей заповіт.

Римляни (позаяк цей вираз надто різав їм вуха і звучав зловісно) привчилися пом'якшувати його або заступати перифразами: замість «помер», кажуть «перестав жити, віджив свій вік» – най згадується життя, бодай і перебуде, хоч якась та втіха! Ми від них запозичили «небіжчик пан Жан». Ну що ж, як мовиться, слово дорожче за гроші.

Народивсь я між одинадцятою годиною і полуднем останнього лютневого дня року тисяча п'ятсот тридцять третього за нашим літочисленням, себто вважаючи початком року січень⁵². Два тижні тому мені вийшло тридцять дев'ять років, і мені випадає прожити принаймні ще стільки. Проте утримуватися від думки про таку, здавалося б, далеку річ було б шаленством. Ще б пак, і старий, і молодий однаково сходять зі світу; всі розлучаються з ним достоту так, ніби щойно у нього вступили. Додаймо, що нема такого збуї-віку, який, знаючи про Мату-сайла, не збирався б років із двадцять прожити ще. І зрештою, бідолашний шаленцю, хто ж бо тобі окреслив межі твого життя? Ти посилаєшся на базікання лікарів. Озирнись ліпше круг себе і звернись до свого власного досвіду. За світовим ходом речей ти й так уже зажився на світі з особливої ласки небес. Переступив звичайний термін людського життя. А що так воно і є, полічи, скільки твоїх знайомих устигло померти, не доживши до твого віку: таких, певно, більше, ніж тих, хто його досяг. Накидай собі список тих, хто оздобив життя своє хвалою, закладаюся, що там більше знайдеться померлих до тридцяти п'яти років. Розум і побожність підказують нам брати за приклад людське життя Ісуса Христа; але воно завершилося, коли він мав тридцять три роки. Найбільший з людей, уже просто людина, Олександр, відійшов у тому самому віці. Яким тільки побитом і робом не допадає нас смерть!

Біда наскочить, звідки не ждеш її,

Хоч як пильнуйся.

Горацій, Оди, Кн. II, 13, 13

Пер. Андрія Содомори

Про гарячку чи остуду шкода мови. Ба, хто б міг подумати, що дука Бретонського⁵³ задавлять у натовпі, як це сталося під час в'їзду папи Климента⁵⁴ (мого сусіди) до Ліона? А чи не бачили ми, як один із наших королів загинув, розважаючись на бенкеті? А хіба один із його предків не помер, поранений диким кабаном? Есхіл, попереджений про те, що йому судилося загинути під обваленим дахом, остерігався даремно: його забиває на смерть черепаший панцир, вислизнувши з пазурів орла у повітрі. Ще хтось сконав, подавившись виноградним камінцем; один цісар розпрощався зі світом від подряпини гребінцем під час чесання; Емілій Лепід, спіткнувшись на порозі; Авфідій, ударений у лоба дверима при вступі до сенату; навік заснули між стегнами жінок Корнелій Галл, претор; Тигеллін, начальник варти у Римі; Людовіко, син Гвіда Гонзаги, маркіза Мантуанського; а також (ще шпетніший приклад) Спевсипп, філософ платонівської школи, він же папа. Горопашний суддя Бебій, – відсунув засідання на тиждень, не поспівши водночас відрочити свою смерть! А лікар Кай Юлій, акурат у ту хвилину, коли намащував очі хворому, навік склепив свої власні. Або, з вашого дозволу, наведу такий приклад: рідного мого брата, капітана Сен-Мартена, відомого своєю відвагою двадцятитрьохрічного юнака, вдарила під час гри опука, поціливши вище правого вуха, без сліду рани чи навіть синця; він не присів після цього, ба навіть не зігнувся; і ось через п'ять чи шість годин брат гине від апоплексії, спричиненої цим ударом. Маючи перед очима такі часті й такі буденні приклади, чи можемо ми позбутися думки про смерть і не дізнавати щомиті відчуття, ніби вона вже тримає нас за горло?

Аби тільки не гризтися, а як цього досягти – хіба це важливо, скажете ви! Ба, я теж такої думки, і захисту від ударів не довелося шукати, хоч у шкурі теляти, я напевняка від нього не відмовлюся. Я згоден на все, аби лиш мати спокій. І для цього ступлю на найлегшу для себе путь, яку тільки знайду, ба навіть путь безславну та скромну:

⁵² ... вважаючи початком року січень... – початок року почали лічити у Франції від січня допіро 1567 року, коли Паризький парламент затвердив декрет Карла IX.

⁵³ Дук Бретонський – Жан II, померлий 1305 року.

⁵⁴ Климент V – Папа Римський від 1305 до 1316 року, перед тим був архієпископом Бордо і звався Бертран де Гот, тому Монтень називає його сусідою.

*Краще хай кажуть, що я не поет, а дивак і нездара,
Лиш би своїм я втішавсь, хоч і хибним, ніж мав би каратись,
Бачачи хиби свої.*

*Горацій, Послання, Кн. II, 2, 126
Пер. Андрія Содомори*

Але було б шаленством думати, ніби цією дорогою можна дійти до мети. Люди йдуть, крутяться, тупцяють на місці, танцюють, а про смерть ані гадки. Усе добре, усе якнайліпше. Натомість коли вона прийде, або до них, або до їхніх жінок, дітей та приятелів, застукуючи їх зненацька і знагла, – що за побивання, що за зойки, що за шал та розпука! Чи бачили ви коли-небудь когось розчавленішого за них, навіснішого, розгубленішого? Треба ж бо думати про це завчасу, адже така тваринна безтурботність, хай навіть зроджена у голові розумної людини (річ, як на мене, абсолютно неможлива), надто дорого нам обходиться. Якби то був ворог, від якого можна утекти, я б не завагався скористатися цим щитом боягузів. Та оскільки смерті не відперти, оскільки вона з однаковим успіхом настигає що втікача і страхопуда, що храбра-небожана,

*А смерть нещадна й за втікачем майне,
У спину вдарить боязкому,
По підколінку різне тремтливім.*

*Горацій, Оди, Кн. III, 2, 14
Пер. Андрія Содомори*

і оскільки й найміцніший панцер для неї не затула,

*Закуй свою голову в бронзу й залізо,
Смерть її викурить з тої твердині.*

Проперцій, III, 18, 25

навчаймося мужньо ставити їй чоло і битися сам на сам. Аби з самого початку позбавити її найбільшої переваги над нами, оберімо шлях, цілком супротивний звичному; позбавмо її загадковості, спілкуймося з нею, звикаймо до неї; тримаймо її в умі як постійну нашу супутницю, повсякчас викликаймо її в уяві у всіх її відмінах. Як спіткнеться наш кінь, як упаде згори цеглина, як уколе нас шпилька, приказуймо щоразу: «А що, хоч би й смерть!» І в такий спосіб гартуймося, покріпляймо дух. Серед забав та веселощів хай лунає у вухах цей приспів, цей нагад про людську долю; і не пускаймося берега в наших утіхах так, аби нам іноді не спадало на думку, як легко наші веселощі можуть стати лупом смерті і як винахідливо кирпата нам загрожує! Так чинили єгиптяни, загадуючи серед фестини та учти подавати собі ще й скелета, аби він правив за пересторогу для бенкетарів.

*День привітавши скажи: «Він заблис мені, може, й востаннє».
Так і всміхнеться тобі крадькома легкоплинна година.*

*Горацій, Послання, Кн. I, 4, 15
Пер. Андрія Содомори*

Не знати, де смерть чигає на нас; тож очікуймо її всюди. Розважати про смерть – це розважати про волю: хто навчився умирати, розучився прислужуватись. Нема в житті жодного зла для того, хто збагнув, що втрата життя не зло: готовність померти визволяє нас від усякої неволі та примусу. Павло Емілій відповів гінцеві, якого сарака полонений король македонський послав із благанням не вести його слідом за тріумфальною колісницею: «Хай звернеться з цією просьбою до самого себе».

Сказати по щирості, у всіх речах, як природа тобі трохи не допоможе, самою вмілістю і дбанням не вельми зарадиш. Я на вдачу не скажу, щоб меланхолік, але до задуми таки схиль-

ний. І ніщо у світі так не вражало моєї уяви, як думка про смерть. Навіть у пору моєї легко-важкої молодості

*Як мій квітучий вік весною ще пишав,
Катулл, LXVIII, 16*

серед жінок та розваг багато хто гадав, ніби я мучуся ревностями або якоюсь марною надією, тоді як насправді з думки в мене не йшов хтось, кого недавно забрала злослива гарячка, схоплена поворотіма, вертаючи з такої самої забави, коли голова в нього була повна свавільних замірів, женихання та пустощів, як оце в мене, а у вухах у мене:

*Мить – і по втісі, й ніхто вже її повернути не може.
Лукрецій, Про природу речей, III, 915
Пер. Андрія Содомори*

не дужче захмарювала мені чоло, ніж будь-яка інша. Звісно, не буває, щоб такі уявлення не завдавали нам прикрощів; проте вертаючись до них знову і знову, можна з ними освоїтися; інакше, якщо говорити про мене, я жив би у вічному страхові та гарячці, бо, мабуть, ніхто не розраховував на своє життя менше за мене і ніхто так мало не вірив у його тривалість. Ані здоров'я, яким я тішуся нівроку, з дрібними хіба розладами, не подовжує мені надії, ані хвороби мені її не вкорочують: щохвилі мені здається, ніби я тікаю від самого себе і знай приказую: «Усе, що можна зробити іншого дня, можна зробити й сьогодні». Зрештою випадковості та небезпеки майже або, властиво, анітрохи не наближають нас до нашого кінця; досить подумати, скільки випадковостей, окрім тієї, яка начебто загрожує нам найбільше, ще зостається, скільки мільйонів інших висять над нашою головою, щоб збагнути, що при здоров'ї чи в лабетах хвороби, у чистому морі чи у власному домі, у бою чи на відпочинку смерть завжди поруч із нами. *Кожний із нас не менш вразливий, ніж: інший; кожен однаково непевний у завтрашньому. Сенека, Листи, 91.* Щоб устигнути завершити те, що я маю зробити перед смертю, я лічу не те що кожну годину, а кожну хвилину.

Одного дня мій знайомий, перебираючи мої папери, знайшов розпорядження про щось, що я просив зробити по моїй кончині. Я пояснив йому, як це сталося: перебуваючи за милію від дому, здоровий і бадьорий, я зазначив свою волю, бо не був певен, що вернуся назад. Постійно заповнений думками про себе, заглиблений у себе, я завше готовий до того, що мене може спіткати, тож коли прийде остатня моя година, вона не застукає мене зненацька.

Треба, щоб ти був завжди в чоботях, треба, наскільки це в нашій спроможності, завжди бути готовим виступити, а надто – пильнувати, аби перед походом мати до діла тільки з самим собою.

*Дивно: в тім житті, хоч таке коротке,
Стільки цілей у нас!
Горацій, Оди, Кн. II, 16, 17
Пер. Андрія Содомори*

Адже клопотів у нас подостатком. Один більше, ніж на смерть саму, скаржитися, що вона перебаранчає йому добитися великого успіху; інший, що треба воза рихтувати, не видавши заміж доньки і не довчивши дітей; той обтужує розлуку з жоною, той із сином, єдиною радістю свого життя. Щодо мене, то я нині, в цю мить, дяка Богові, можу забратися звідси, якщо йому буде вгодно, без жалю за чимось, окрім самого життя, якби втрата його була для мене болісна. Я порозв'язував усі вузли; попрощався з усіма, окрім себе самого. Ніколи ще жодна людина не приготувалася зійти з цього світу, визволившись від нього так остаточно, як сподіваюся це вчинити я.

О біда нам, біда! – голосять. – Один день злоповісний

*Все добро, всі надії у нас відібрав!
Лукрецій, Про природу речей, III, 898*

А ось слова для будівничого:

*...припинено все споруджати
Ймури високі, і грізні ті бапти...
Вергілій, Енеїда, IV, 88
Пер. Михайла Білика*

Не варто замахуватися на занадто вже далеку мету чи принаймні перейматися занадто вже палким бажанням бачити, як справа дійшла краю. Ми прийшли у світ діяти:

*Як забере мене смерть,
То серед якої праці!
Овідій, Про любові, II, 10, 36*

Я хочу, щоб кожний діяв і сповняв свої життєві обов'язки, скільки може; щоб сам я упокоївся за садінням капусти, але не журячись ні смертю, ні тим паче моїм необробленим городом. Я бачив одного смертнього, який на божій постелі усе жалівся, що недоля не дала дочитати йому історії, урвавши її на п'ятнадцятому чи шістнадцятому з наших королів.

*Але ти вже байдужий до насолод, бо не маєш ніякого більше
бажання.
Лукрецій, Про природу речей, III, 900
Пер. Андрія Содомори*

Треба позбутися цих посполитих і згубних тривог. Так само, як закладалося цвинтарі біля церков або в найлюдніших куточках міста, аби привчити, як зауважує Лікурґ, низи, жінок і дітей не боятися покійників, а також, аби кості, гроби та похорони нагадували, що на нас чекає

*Звідси давній був звичай бенкет оживляти
Вбивством і чергувати їдло з боями
Тих, що бились на смерть і падали часто
Серед чап, поливаючи кров'ю столи;
Силій Італік, Пунічні війни, XI, 51*

чи як єгиптяни по завершенні учти показували присутнім велику подобу смерті, причому той, хто її заносив, волав: «Пий і веселись, бо як умреш, будеш отаким», так і я привчився мати смерть не лише в уяві, а й на устах. І ні про що я так охоче не розпитую, як про скін людей, про те, «що вони при цьому говорили, які були у них обличчя, як трималися»; так само у книжках з історії мене дуже цікавлять місця, де мовиться, власне, про такі речі. Це видно з багатьох наведених мною прикладів та з того особливого замилювання, яке я маю до цієї теми. Якби я komponував книжки, то уклав би збірку з описом розмаїтих смертей та тлумачником до них. Наука помирати навчила б людей жити.

Дикеарх⁵⁵ зложив книгу з подібним титулом, але з іншою і не такою корисною метою.

Мені скажуть, що дійсність куди страшніша, ніж ми її собі уявляємо, і що нема на цьому полі таких, бодай і найдосконаліших, вправ, щоб не підвели в останню хвилину. Хай собі кажуть, розважати про смерть усе-таки річ корисна. А з другого боку, як не така вже це марничка – дійти бодай до цього моменту без ляку та трепету? Ба більше, сама природа поспішає нам на поміч і додає відваги. Якщо смерть нагла і гвалтовна, проїнятися острахом ми не встигаємо; якщо ж вона інакша, то, як я бачу по собі, занепадаючи на здоров'ї, я починаю цілком природно байдужити до життя.

⁵⁵ Дикеарх – цей філософ заперечував, що людина має душу.

Я вважаю, що змиритися зі смертю здоровому куди важче, ніж тоді, як лежиш у гарячці. Тим паче, що недужий я не так міцно чіпляюся за життєві втіхи, втрачаючи змогу їх заживати; я дивлюся на смерть не такими зляканими очима. Звідси – надія, що чим більше я віддалятимусь від життя і наближатимусь до смерті, тим легше мені буде освоїтися з такою підміною. Мавши не одну нагоду визнати слушність Цезаревих слів, що здалеку речі часто видаються нам більшими, ніж із близька, я також помітив, що при здоров'ї будучи, я боявся недуг куди панічніше, ніж тоді, як почав на них квалитися: енергійність, життєві радощі та сили малюють мені тамтой стан як щось таке невідповідне сьогоднішньому, яким я тішуся, що в уяві я вдвічі оті нездужання прибільшую, і вони здаються мені куди лютішими, ніж виявляться насправді, коли на мене спаде їхній тягар. Маю надію, що так само справи стоятимуть у мене й зі смертю.

Погляньмо-но лишень, як у тому перетворенні й природному занепаді, якого ми зазнаємо, природа заслоняє нам видовисько наших поразок і втрат. Що-бо зостається старцеві з бадьорої молодості і минулого життя?

Леле, яка ж мала частка лишається старцям!
Максиміан, Елегії, I, 16

Коли вояк із гвардії Цезаря, старий і зморений, підійшов до нього на вулиці й попрохав, щоб той відпустив його помирати, славетний воєвода, побачивши, який він хиряк, дотепно відрік: «По-твоєму, ти ще живий?» Якби таке перетворення спало на нас зненацька, навряд щоб ми здолали його знести. Але природа веде нас пологістим схилом, лагідно, нога за ногою, аж поки зведе нас до цього жалюгідного стану, аби ми поволі звикали до нього і не відчували жодної урази, коли молодість у нас відумре, – а це смерть, далебі, куди жорстокіша, ніж остаточна смерть майже погаслого життя, або ж смерть наших старощів. Адже стрибок від буття-животіння до небуття не такий болісний, як від буття-радощів-пишання до буття-боleshців-гризот.

Скоцюрблене і похиле тіло не має сили двигати тягарі; так і душа; її треба кріпити і гартувати, аби змагатися з таким ворогом. Бо як неможливо, щоб вона зазнала спокою в корчах страху, так само неможливо, аби потонула в такий спосіб рівновагу, зуміли в ній загніздитися неспокій, страждання та страх, ба навіть тінь якихось прикрощів, душа може цим пишатися, бо така опірність є певною перемогою над людською натурою.

*Ні погляд грізного тирана
Думки не збувають, ні Австер буйний,
Нестямний владар пінної Гадрії,
Ані правиця Батька гримучого.*

Горацій, Оди, III, 3, 3
Пер. Андрія Содомори

Вона стала панією своїх пасій та бажань, вона панує над нестатками, ганьбою, убогством та іншими зрадливостями долі. Здобуваймо ж цю владу мірою своїх сил! Вона ж бо – щира і найвища свобода, що дає нам змогу зневажати сваволю та несправедливість і сміятися з темниць та кайданів:

*«Закую у кайдани
Руки та ноги твої, ще й лютого ката приставлю». –
«Схочу – й сам Бог мене звільнить».
А думав, мабуть: «Тоді вмру я».
Що ж, як не смерть, під усім своєю рису останню підводить?»*
Горацій, Послання, I, 16, 76
Пер. Андрія Содомори

Тож-бо погорда до життя є також найміцнішою людською підвалиною релігії. Не лише голос розуму підводить нас до того: чому нам боятися втратити щось, за чим, утративши його, ми не можемо шкодувати? – а й міркування: якщо нам на стільки способів загрожує смерть, то чи не важче боятися їх усіх, ніж стерпіти якийсь один? Чи так уже залежить на тому, коли вона прийде, якщо смерті не відперти? Тому, хто ознаймив Сократові: «Тридцять тиранів засудили тебе на згубу», Сократ відказав: «А їх – природа».

Яке глупство журитися на порозі визволення від будь-яких гризот!

Як наше народження стало народженням довкілля, так само наша смерть спричинить смерть довкілля. Тож таке саме безглуздя плакати, що через сто років нас не буде на світі, як плакати, що нас не було перед ста роками. Смерть – це початок іншого життя. Десь так ми плакали, десь так було нам тяжко вступати в оце наше життя; так само, вступаючи в нього, ми збулися якоїсь давньої оболонки.

Не може бути прикрим те, що стається один-однісінький раз. Навіщо так довго боятися такої скоро минущої речі? Жити довго чи коротко, виходить одне на одне, якщо всі ми смертні. Бо немає ні довгого, ані короткого для того, кого не існує. Аристотель каже, що на річці Гипаніс водяться крихітні істоти, що живуть лише один день: ті, які умирають о восьмій ранку, умирають за першого молоду, мрущі о п'ятій вечора умирають на старості-літтях. Кого ж із нас не розсмішило б, якби при ньому назвали їх, з огляду на термін їхнього життя, щасливчиками чи бідолахами? Отак десь і наше життя, як порівняти його з вічністю чи хоча б із тривалістю існування гір, річок, зірок, дерев, ба навіть деяких тварин.

Та й сама природа не дає нам димочадіти під небом. «Сходьте, – мовить вона, – з цього світу так само, як уступили в нього. Тою самою путею, яку відбули ви, не знаючи тривоги та страху, від смерті до життя, прибудьте від життя до смерті. Ваша смерть є один із чинників світобудови, вона частка земного життя.

І почерезно на світі смертельне людство проживає;

Мов на бігу віддають одні одним життя смолоскипи.

Лукрецій, Про природу речей, II, 75, 78

Пер. Миколи Зерова

Невже мені через вас порушувати цю гарну сув'язь речей? Така умова вашого створення; ваша смерть – частка вас самих; це втеча від самого себе. Ваше буття, яким ви тішитесь, належить зарівно як до життя, так і до смерті. Першого ж дня народження ви починаєте жити і водночас умирати.

Перша ж нами прожита на світі година

І вкоротила нам на годину життя.

Сенека, Несамовитий Геркулес, III, 874

Родившись, ми умираєм; почин упирає в кінець.

Манилій, Астрологія, IV, 16

Кожна перебута вами мить урвана від життя; ви її прожили його коштом. Безнастанна праця усього вашого життя – викохувати смерть. Процес смерті – це процес життя, бо по смерті ви вже не при житті.

Або, якщо ваша ласка, по закінченні життя ви – небіжчик, але поки ви живете, ви наче мрущий, а смерть незрівнянно дошкульніше вражає мрущого, аніж небіжчика, вражає куди болісніше і глибше.

Якщо ви нажилися вволю, то й відходите ви з легким серцем:

Чому не виходиш,

*Мовби той гість, що наївся-напився на учті життя?
Лукрецій, Про природу речей, III, 938
Пер. Андрія Содомори*

А якщо ви не зуміли натішитися життєвими радощами, якщо вам хісна з життя ніякого, то що вам до того, що ви його втратите? Нащо воно вам?

*Просиш добавки – аби повторилося розчарування?
Чом і життя, й осоружну журбу водночас не покинеш?
Лукрецій, Про природу речей, III, 941
Пер. Андрія Содомори*

Життя саме собою ні добре, ні зле: воно є посудина для добра та зла, це вже чим ви його заповните. І якщо ви прожили бодай день, ви спізнали все. Один день подібний до решти. Нема ні іншого світла, ні іншої тьми. Це сонце, цей місяць, ці зорі, цей світотвір – усе те саме, чим тішилися ваші предки і чим бавитимуться ваші правнуки.

*Іншого наші батьки не узріли,
Та й онуки навряд чи побачать.
Манилій, Астрологія, I, 522*

А в найточнішому розумінні всі акти моєї комедії, хоч які розмаїті, відбуваються протягом одного року. Якщо подумати, то черговість чотирьох пір року відповідає дитинству, юності, зрілості і старості світу. Світ зіграв свою виставу і вже не знає інших див, як почати все заново. І так буде завше.

*Ми – наче в замкнутім колі весь час, і не вийти нам з нього.
Лукрецій, Про природу речей, III, 1080
Пер. Андрія Содомори*

*Сам по собі, своїм слідом, вертається рік.
Вергілій, Георгіки, II, 402*

Я аж ніяк не збираюся вигадувати для вас якісь нові розривки:

*Отож:, окрім цього, не вимислю я, не зміркую
Інших для тебе порад, бо все воно вічно те саме.
Лукрецій, Про природу речей, III, 944*

Поступіться місцем іншим, як інші поступаються вам. Рівність перший крок до справедливості. Хто може чути себе скривдженим, що хилиться перед тим, перед чим хилиться решта? Хоч би скільки ви жили, вам нічого не вирвати з того часу, протягом якого ви маєте лишатися мертвими: це на ціле Нічев'я; чи ви помрете своєю смертю, чи ще немовлям, – це не змінить тривалості вашого перебування у стані, такому страшному для вас:

*Скільки б людських поколінь не вдалося тобі пережити, –
Вічні в триванні своїм, тебе смерть все одно буде ждати.
Лукрецій, Про природу речей, III, 1090
Пер. Андрія Содомори*

І я поведу вас туди, де ніколи не журитиметесь:

*Не розуміє того, що з життя відійшовши назавжди,
Сам не оплаче себе, і не стане при тілі своєму,
Слізне проллє...
Лукрецій, Про природу речей, III, 885
Пер. Андрія Содомори*

і не будете прагнути життя, за яким так побиваєтесь:

*Хто ж би то плакати став над життям своїм і над собою
Серед глибокого сну, коли з тілом і дух спочиває?
Лукрецій, Про природу речей, III, 919
Пер. Андрія Содомори*

Смерть заслуговує страху меншого, ніж ніщо, якщо тільки існує щось менше за ніщо:

*Смерть є для нас ще нікчемнішим чимось, коли щось буває
Меншим, ніж: те, чого зовсім не маємо перед очима.
Лукрецій, Про природу речей, III, 926
Пер. Андрія Содомори*

Вона вам не свербить, ані живому, ані мертвому. Живому, бо ви є, мертвому, бо ви не є. Ба більше, ніхто не умирає перш, ніж прийде його година. Той час, що по вас зостанеться, так само не ваш, як той, що збіг перед вашим народженням, і так само мало вас обходить.

*Втім озирнися: наскільки байдужа нам та, що минула,
Вічного часу доба, всі ті дні, коли нас не було ще!
Лукрецій, Про природу речей, III, 972
Пер. Андрія Содомори*

Хоч би коли ваше життя скінчилося, воно абсолютне. Не у тривалості міра життя, а в тім, як ви його зужиткували, не один жив довго, а пожив мало. Заживайте життя, поки ви є: від вашої волі, а не від кількості літ залежить, аби ви набулися. Невже ви гадали, ніби ні у вік не дістанетесь туди, куди прошкували без упину? Ба ні, всяка дорога має свій кінець! І якщо вам справить полегкість, що ви маєте супутників, то чи ж не весь світ суне тією самою колією, що й ви?

*Підуть, одначе, й вони, звікувавши свій вік, за тобою.
Лукрецій, Про природу речей, III, 96
Пер. Андрія Содомори*

Хіба все не прямує тією самою ходою? Чи є хтось, хто б не старівся укупі з вами? Тисячі людей, тисячі звірів, тисячі інших істот мруть тієї самої миті, що й ви:

*Ночі такої немає, ні дня, ні зорі світової,
Щоб не почула дитячого крику, а з ним одночасно
І супровідників смерті – плачу й молитов похоронних.
Лукрецій, Про природу речей, II, 578
Пер. Миколи Зерова*

То чому ви бунтуєте, що не годні пнутися задки? Ви ж бо чимало бачили таких, що вчасно переселилися з цього світу на той, уникнувши, завдяки цьому, великої недолі. Та чи бачили ви хоч одного, кому смерть її завдала? Чи ж не дурниця ганити те, чого ти не спізнав ні на власному, ні на чужому досвіді? Чого ж ти скаржишся і на мене і на свій льос? Чи ми тобі кривду чинимо? Кому-бо годиться керувати: тобі нами чи нам тобою? Ще не настав твій реченець, а життя твоє звершилось. Маленький чоловічок такий самий абсолютний, як і великий; ані людей, ані людського життя не зміряти ліктями. Хірон⁵⁶ знехтував безсмертя, дізнавшись від Сатурна, свого батька, бога безконечного часу, що таке це безсмертя. Уявіть-но собі це вічне

⁵⁶ Кентавр Хірон – син Хроноса і німфи, вирізнявся серед кентаврів добротою і мудрістю, Аполлон та Артеміда навчили його лікувати і полювати, згодом став наставником Ахілла, Геракла, Ясона та інших героїв. Страждаючи від випадкової рани стрілою, зголосився замінити Прометея, поступившись йому своїм правом на безсмертя, і посів місце серед сузір'їв, назвавшись Стрільцем.

життя, і ви побачите, наскільки воно було б для людини обтяжливіше і нестерпніше, ніж те, що я дала їй. Якби ви не мали смерті, ви б кляли мене чорно за те, що я позбавила вас її. Я зумисне заправила її дрібною гіркоти, аби перешкодити вам з огляду на її приступність надто хтиво і нестямно кидатися до неї. Аби утримати вас у цій поміркованості, якої я від вас вимагаю, аби ви не тікали від життя, ані ховалися у смерті, я помістила і те і те між солодощами та гіркотою.

Я навчила Талеса, першого з вашихлюбомудрів, що жити і помирати одне й те саме. Отож тому, хто запитав, чому тоді він не помирає, мудрець відповів дуже дотепно: «Саме тому, що це одне й те саме».

Вода, земля, повітря, вогонь та інші частини моєї будови однаковою мірою знаряддя життя і знаряддя смерті. Чому боятися останнього дня? Адже він не більше спричиняється до твоєї смерті, ніж решта всі. Останній крок не викликає змори, він лишень дає її відчутти. Усі дні життя ведуть до смерті, а останній лише доводить до неї».

Такі ласкаві поради нашої матінки природи.

Я не раз міркував над тим, чому на війні смерть (як для нас самих, так і для інших) виглядає не такою страшною, як у себе вдома; коли б це було не так, військо складалося б із самих лікарів та плаксіїв; а ще над тим, чому, дарма що смерть завше однакова, селяни і люди простого стану сприймають її спокійніше, ніж решта всі? Щодо решти, якщо по правді, я гадаю, що журні міни та страшливі церемонії, якими її оточують, вражають більше, ніж сама смерть. Яка нова, незвичайна обстава: голосіння матері, жінки, дітей, схвильовані і вражені візитери, послуги численних блідих і заплаканих челядників; притемнений pokій, запалені свічки; лікарі та священники при узголів'ї! Словом, довкола нас тільки жах і перестрах. Ми відчуваємо себе так, ніби нас поховали і закопали живцем! Діти лякаються навіть своїх приятелів, побачивши їх у машкарі: так і ми. Треба зірвати цю маску як із речей, так і з осіб; і як її зірвуть, ми побачимо під нею ту саму смерть, яку напередодні пахолок чи проста дівка пережили без ляку й обави. Щаслива смерть, яка не лишає часу на рихтування таких урочин!

Розділ XXIV

Як ті самі задуми до протилежного ведуть

Жак Амю, великий милостинник Франції, оповів мені одного разу славу історію про одного з наших княжат (гадаю, нашим його можна назвати з цілковитим правом, хоча родом він чужинець). Як почалися наші чвари під час облоги Руана, князь дістав від королеви-матері застереження, що на його життя готується замах; зокрема в листі зазначалося, хто саме має його вбити. Був то анжуйський, а може, менський шляхтич, який із цією метою учав до княжого двору. Князь нікому не звірився про одержану засторогу. Але назавтра, гуляючи по горі святої Катерини, звідки обстрілювали Руан (ми його тоді облягали), у супроводі тамтого великого милостинника і ще одного біскупа, він угледів цього шляхтича, якого знав у вічі, і звелів його погукати. Скоро-но той постав перед ним, князь (бачачи, як той блідне і тремтить, бо ж сумління мав чорне) сказав йому так: «Мостивий пане, ви здогадуєтесь, чому я вас позвав; це видно з вашого обличчя; нема чого переді мною критися, я знаю про все так докладно, що ви тільки погіршите справу, намагаючись відкритися. Ви добре знаєте те-то й те-то (тут він виклав найпотаємніші подробиці змови). Якщо вам дороге життя, викладіть мені без вагань усю правду про замах». Коли нетяга збагнув, що його піймано на гарячому (королеві все виказав один з його спільників), йому не залишилося нічого іншого, як скласти перед себе долоні й благати князя зглянутися; він уже лаштувався впасти до його ніг, але той утримав його, ведучи далі свою річ: «Устаньте, скажіть, чи я коли вас кривдив? Чи докучав комусь із ваших своєю ненавистю? Ще не минуло й трьох тижнів, як я вас знаю; яка падь на вас пала, що ви погодились зазіхати на моє життя?» Шляхтич пробелькотав, що жодної поважної причини він не мав – просто тяг руку за своєю партією; його переконали, ніби то річ боговгодна – в будь-який спосіб

згладити зі світу такого могутнього ворога їхньої віри. «Так ось, – підхопив князь, – я покажу вам, наскільки віра, яку я сповідаю, людяніша за ту, яку ви маєте за свою. Ваша нараяла вбити мене, навіть не вислухавши, хоча я нічим не скривдив вас; а моя наказує пробачити вам, хоча доведено, що ви зголосилися погубити мене ні за що ні про що. Забирайтеся геть з-перед очей моїх, щоб я вас більше не бачив; якщо маєте олію в голові, то, беручись до чогось, шукайте собі поради серед людей чесніших, ніж досі».

Цезар Август, перебуваючи в Галлії, дістав звідомлення про те, що Люцій Цинна кує проти нього змову. Намисливши помститися, він призначив назавтра раду. Цілу ніч він не склеплював очей: не давали спокою думки, що йому доведеться стратити молодика з шановного дому, сестринця великого Помпея. З болем душевним снував він тяжкі гадки. «Що ж воно виходить, – мовив він, – невже треба собі сказати: відпусти свого душогуба гуляти на волі, а сам живи у страхів та тривозі? Невже я маю дати йому піти безкарно, йому, хто важив на мою голову, яку я виніс цілою зі стількох горожанських воєн, зі стількох січ на суходолі та на морі? Невже я маю помилювати того, хто надумав мене не тільки забити, а й принести у жертву богам?» (Змовники ухвалили порішити його, коли він складатиме офіру.) Потім, трохи помовчавши, зачав ще голосніше докоряти самому собі: «Навіщо тобі жити, якщо стільком людям залежить на твоїй смерті? Чи ж настане коли кінець твоїй помсті та жорстокості? Чи ж варте твоє життя коштів, потрібних для його охорони?» Аж це, чуючи його голосіння, озвалася Лівія, його дружина: «А чи не могла б жона вділити тобі ради? Вчини, як лікарі: коли звичайні приписи не допомагають, вони вдаються до засобів супротивної дії. Суворість досі тобі нічого не дала: Лепід ступив у слід Сальвідієнові, Мурена – Лепідові,

Цепіон – Мурені, Егнацій – Цепіонові. Спробуй, чи не вирятують тебе лагідність і поблажливість. Цинну висвідчили; пробач йому; далі він уже тобі не шкодитиме і буде живим пам'ятником твоєї слави». Август страх зрадив, що знайшов речника власної волі. Подякувавши малжонці й відмовившись збирати приятелів на раду, він наказав привести лише Цинну. Відтак спровадив усіх із палати, посадовивши Цинну, та й звернувся до нього так: «Передусім, Цинно, прошу тебе, вислухай спокійно і не перепиняй, я ще дам тобі час, аби ти міг відповісти. Ти знаєш, Цинно, що коли я полонив тебе у ворожому таборі, а ти ж не просто пристав до ворогів, ти був, сказати б, мій ворог із пупку, то все ж дарував тебе горлом, віддав тобі до рук усі твої статки і, нарешті, ущедрив тебе багатством і пишнотою, гідними того, щоби звияжці, цілком слушно, заздрили звияженому. Ти попросив у мене посади жерця, і я вволив твоє прохання, відмовивши іншим, чиї вітці билися пліч-о-пліч зі мною. І що ж? Після цих усіх щедрот із мого боку ти постановив мене забити». Коли Цинна у відповідь гукнув, що він не виношував такого лиходійства, Август зауважив: «Ти, Цинно, порушуєш свою обіцянку; ти ж бо запевняв мене, що моєї мови не перебиватимеш. Так, ти намислив мене забити певного дня і в певному місці, в певному товаристві й у певний спосіб». Бачачи, що Цинна геть пригломшений почутим і мовчить, не з огляду на їхню умову, а з гризоти, він додав: «Пощо ти так чиниш? Ти що, пнешся в цезарі? Бігме, кепські справи у річ-посполитій, якщо я один тобі на заваді до цезарства! А ти ж не годен навіть відборонити статків свого дому і недавно програв позов у справі якогось вільновідпущеника! Що ж воно виходить? До чогось іншого у тебе не стає ні моці, ні влади, а важити на трон стає? Я його для тебе звільню, якщо окрім мене нема нікого, хто перешкоджав би твоїм сподіванням. Невже ти гадаєш, що Павло, Фабій, косси чи сервільяни стерплять тебе? Що з тобою примириться ціла лава лицарів, чиє шляхетство освячене не лише іменем, а й чеснотою?»

А закінчив свою довгу рацею (вона тривала понад дві години) Август ось як: «А тепер, Цинно, йди, я дарую тебе животом, тебе, здрайцю і батьковбивцю, як уже дарував, коли ми ворогували; але віднині між нами пануватиме приязнь. Спробуймо, хто з нас двох буде вірніший, я, що дарував тебе животом, чи ти, що дістав його з моїх рук?»

На цьому вони й розійшлися. Незабаром Август дав йому консулат, дорікнувши, що той не зважився сам про це попросити. Відтоді Цинна став його щирим приятелем і єдиним дідичем його маєтку. Після цієї пригоди, що приключилась Августові на сороковому році життя, більше не було жодної змови, ані замаху на нього: за свою поблажливість він дістав, сказати б, заслужену винагороду. Але зовсім не так усе обернулося для нашого князя: виявлена лагідність нічим йому не допомогла, і він попався у тенета зради. Ось яка підступна і ненадійна ця річ – людська обачність! Усупереч усім нашим замірам, постановам та остоорогам доля завжди порядкує по-своєму.

Ми кажемо, що лікар має легку руку, якщо доб'ється одужання. Так наче тільки його штука безсила утвердитися сама собою і має надто хисткі підвалини, щоб спиратися на власну силу! Так наче тільки вона потребує того, щоб їй давала підсобки фортуна! Моя думка про лікарську штуку щонайупередженіша, а може, щонайсправедливіша – це вже як на чий смак; дяка Богові, ми не можемо з собою нічого вдіяти. Тут я не такий, як інші; я гордую цією штукою завжди; але коли я хворий, то замість іти з нею на мирову, починаю ще більше її ненавидіти і боятися. Тим, хто напихає мене ліками, я відповідаю: хай вони бодай зачекають, поки до мене повернуться сили та здоров'я і я буду опірніший до гвалту та небезпеки, пов'язаних із їхньою мікстурою. Я даю цілковиту волю природі: чи ж вона сама не має зубів та пазурів, аби принагідно захищатися від напасті й зберегти будову, розпад якої вона хоче відвести? Я побоююся, що замість підсобити їй (коли вона зітнеться у нещадимому двобої з недугою), ми, навпаки, спомагаємо не її саму, а її ворога і обтяжуємо її новим клопотом.

Так от, я кажу, що не лише в медицині, а й у решті куди надійніших штук фортуна задніх не пасе. Скажімо, поетичне натхнення, що пориває і заносить за хмари пііта, – хіба не можна приписати його щастю? Адже він і сам визнає, що перевищує його хист і снагу, адже він і сам відчуває, що воно на нього сходить і не залежить від нього. Промовці також зізнаються, що вони не владні над несподіваними поривами та злетами, які заводять їх набагато далі від первісного задуму. Так само і в малярстві: іноді з-під пензля у маляра виходять творіння, що перевершують його задум, ба навіть хист, йому самому на подив. Надто ж видно, скільки у цих творах належить удачі, з гожості й краси, що виникли без усякого наміру і навіть без відома митця. Тямовитий читальник частенько відкриває у творах досконалість зовсім іншу, ніж та, що бачив і вклав у них сам автор, і наділяє їх багатшим змістом та образами.

Щодо військових дій, то тут ролю фортуни видно кожному. До наших розрахунків та ухвал домішується чимала дешиця щастя і талану. І це саме так! Наша мудрість тут мало чого варта. Що гостріший і пронозуватіший наш розум, то більше знаходить у собі немочі і сам собі віри не йме. Тут я Суллиної думки; коли розбираю глибше найблискучіші військові подвиги, то бачу (так мені здається), що ті, хто верховодить, вдаються до міркувань та розважань лише про людське око, покладаючись у найголовнішому на випадок, і часто-густо у своїх діях вирішують іти напропале, всупереч здоровому глуздові. Їхні постанови, не раз ухвалені під впливом раптового піднесення, отухи чи дикого шалу, штовхали їх на вчинки, здавалося б, зовсім невиправдані й запалювали якоюсь відчайдушною відвагою. Недарма багато хто зі старожитніх верховод, намагаючись виправдати свої безрозумні накази, заявляли підлеглим, що їх до цього схиляє наслання звиш або якийсь знак чи провістя.

Ось чому коли нас гнітить і змушує вагатися наша незмога пізнати й обрати найліпшу ухвалу (кожну справу складнюють усілякі випадки та обставини), найпевніша річ (хай навіть інші міркування нас на це не підбивають) – піти на такі дії, які здаються найчеснішими і найсправедливішими. А якщо ми завше сумніваємося, який шлях найкоротший, то треба ступити на той, що найпряміший. Скажімо, в отих двох прикладах, що я навів, не підлягає сумніву, що гарніше і шляхетніше для того, хто зазнав зневаги, було пробачити, ніж учинити інакше. І якщо першому з них це вилізло боком, не слід винуватити в цьому його добрий рішенець; якби

він пішов супротивним шляхом, то ще не знати, чи уник би загину, судженого йому долею; але ми знаємо напевно, що тоді б він не з'єднав собі слави за такий людський учинок.

Ув історії ми бачимо чимало людей, що стикалися з такими клопотами; здебільшого вони намагалися вбезпечити себе від замахів та змов, удаючись до помсти і тортур; але серед них я бачу небагатьох, кому цей ярміс прислужився; згадати бодай долю цілої низки цезарів римських. Той, хто наражається на таку небезпеку, не повинен надто покладатися ні на свою силу, ні на обачність, адже так важко вберегтися від ворога, прикритого машкарою найщирішого приятеля, або звідати таємні бажання людей зі свого оточення! Тут не врятують ані наймана гвардія, ані мур особистих охоронців: той, хто нехтує власне життя, завжди може позбавити життя іншого. А безнастанна недовіра, що змушує державця підозрювати всіх і кожного, не може його не гнітити своїм страшним тягарем.

Ось чому Діон, попереджений, що Калліп шукає способу його вбити, відмовився повірити і сказав, що воліє радше померти, ніж животіти, остерігаючись не лише ворогів, а й приятелів. Олександр і собі довів таку готовність іще яскравішим і рішучішим чином. Сповіданий Парменіоновим листом, що Філіпп, його улюблений лікар, підкуплений Дарієвими грішми, заміряється його отруїти, він передав цього листа Філіппові й водночас випив зілля, що той йому подав. Чи не показав він тим самим, що, як друзі хочуть згладити його зі світу, то він попускає їм так і вчинити? Ніхто не уславився такою звагою, як цей монарх. Але я не знаю в його житті іншого випадку, коли б він показав більшу притомність та звияжнішу душевну красу.

Ті, хто радить княжатам кмітувати і гріхувати на кожного під приводом, що вони дбають про їхню безпеку, тільки наближають їхню ганьбу та загин, без ризику нічого путнього не зробити. Я знаю одного сподаря, на вдачу сміливця й одчайдуха, якого щодня з плигу збивають такими-от порадами: хай він тримається якнайближче до своїх, ні у вік не сходиться зі своїми колишніми ворогами, не водиться ні з ким і ні в якому разі не довіряється дужчому, хоч би які обітниця від нього чув і хоч би як це вигідно було. Я знаю ще й іншого володаря, якому понад усякі сподівання усміхнулася доля завдяки тому, що він поклав зробити все навпаки.

Відвага, якою люди аж регнуть добути собі слави, об'явиться при нагоді однаково блискуче як у халаті, так і в риштунку, як у кабінеті, так і в полі, як з опущеною, так і з піднятою правицею. Ляклива та оглядна обережність є ворогом усіх високих замірів. Сципіон, прагнучи з'єднати собі Сифакса, покинув своє військо у Гишпанії, після підбиття ще остаточно не придушений, і пустився до Африки на двох блаженських суденцях, щоб у ворожій країні віддатися до рук варварського царка, без гарантій, без заручників, здавшись лише на велич власного серця, на щасливу долю та на зорі своїх великих надій. *Виявлена довіра зобов'язує до відповідної честі. Титі Лівій, XXII, 22.*

У житті, сповненому амбіцій та подвигів, підозріливість треба тримати в шорах і не попускати їй: острах та недовіра будить і накликає злу волю. Найнедовірливіший із наших королів залагодив свої справи тим, що доброхітно вручив своє життя і волю до рук ворогів, виявивши їм цілковиту довіру, щоб і вони відповіли йому тим самим. Повсталим проти нього бунтівним легіонам Цезар протиставив лише владність свого обличчя та гордість мови; він так вірив у себе та в свою долю, що не побоявся віддатися до рук ворохобному і свавільному війську:

*На дерновник він став непохитно,
Страх викликаючи, сам же
Безстрашний.*

Лукан, V, 316

Звичайно, таку певність здатні проявити у всій щирості й простоті лише ті, хто зневажає як смерть, так і те найгірше, що може статися на смертній дорозі: якби у вирішальну хвилю

вони подалися, завагалися, затремтіли, усе б димом догори пішло. Здатися на чийсь ласку, довіритись комусь – чудовий спосіб завоювати серце та волю інших, якщо це робиться цілком не з-під батога і під умовою, що ви довіряєте щиро й до кінця, принаймні, ваше чоло не захмарене тривогою. За мого дитинства один шляхтич, голова великого міста, став жертвою збунтованого і роз'ярілого люду. Аби придушити бучу в зародку, він постановив покинути цілком безпечне місце, де перебував, і піти до бунтівної юрби; це вийшло йому на зле, він наклав головою. Але помилка його полягала не так у тім, що він вийшов до юрби (як це звикле закидають його пам'яті), як в іншому: шляхтич обрав шлях поступливості та м'якості й хотів приборкати бурю, радше піддаючись їй, аніж підкоряючи її собі, радше просячи, аніж усовіщаючи. Я гадаю, що помірна суворість у поєднанні з твердою військовою владністю, належною його становищу та посаді, прислужилися б йому більше, принаймні допомогли б вибратися з халепи пристойніше й гідніше. Щоб юрба, це збурене страховисько, виявила людяність і лагідність, сподіватися годі. Куди легше їй можна навіяти шану та страх. Я дорікнув би йому й за те, що повзявши ухвалу (як на мене, радше сміливу, аніж зухвалу), кинутись отак, беззбройному, в хатній одежі, в бурхливе море ошалілих людей, він мав би до кінця лишатися рішучим і не виходити зі своєї ролі: натомість він, зустрівшись віч-на-віч із небезпекою, підупав духом і почав лабузитися, листом стелитися перед заколотниками. У голосі та в очах його з'явилися страх і благання. Крутячи та запобігаючи, він тільки роз'юшив тлум і нацькував його на себе.

На одній нараді ішлося про те, як найкраще підготуватися до загального огляду всіх родів військ (чим не зручна нагода для зведення поррахунків – таємного і цілком безпечного). Було вже відомо, що від цього не здобріють деякі верховоди, яким випало в силу їхнього обов'язку виконувати свою роль. Давалося розмаїті поради, як завжди у всіх складних справах немалої ваги, здатних мати серйозні наслідки. Я порадив насамперед не виказувати свого страху; хай командири сміливо, з піднесеною головою і ясним обличчям, займають свої місця серед солдатських шерег і замість домагатися, щоб вояки стояли наввипинки (до чого схилилася думка більшості), навпаки, через капітанів заохочують стріляти, віддаючи ясу начальству, і при цьому не щадити порошу. Цього вистачило для поблажливого ставлення до ненадійних корпусів, і відтоді між обома сторонами запанувала спасенна взаємна довіра.

На мій суд, шлях, на який ступив Юлій Цезар, найліпший. По-перше, своєю лагідністю і доброзичливістю він спробував здобути любов навіть серед ворогів. Коли йому вносили у вуха вість про змову, він удовольнявся простою заявою, що для нього це не таємниця. Відповівши так, він зі шляхетною звагою, безбоязно і безтурботно очікував, як повернуться події, здаючись у всьому на ласку богів та долі. Так само він поводився і тоді, як його вбили.

Один чужинець базікав привселюдно, що міг би навчити Діонісія, сиракузького тирана, непомилково розпізнавати всі кови проти нього його підданців, якби той йому відсипав грошей. Діонісій, оповіщений про це, закликав його до себе і попросив просвітити його у штуці, конче потрібній для його безпеки. Чужинець відповів, що жодної штуки тут немає: хай тиран лише заплатить йому талант золота, а потім похваляється перед усіма, в який великий секрет його втаємничили. Цей фігель припав Діонісієві до вподоби, і він звелів відрахувати прибульцеві шістсот талярів. Усі охоче вірили тирановим брехням: хіба дав би він незнайомцеві таку суму, не діставши від нього якоїсь дуже цінної науки. Завдяки такій забобонній вірі Діонісій тримав своїх ворогів у страху. Тим-то мудро чинять державці, коли оприлюднюють внесені у їхні вуха остереження щодо замахів на їхнє життя; так вони утверджують віру, що все доводиться до його відома і що годі затіяти щось таке, про що зараз же не пронюхали б. Дук Атенський, зробившись тираном у Флоренції, накоїв силу дурниць, але найбільша з них полягала в тім, що, отримавши перші застереження про змову проти нього люду від самого її учасника Маттео ді Моро, він одразу велів його вбити, аби поховати цю вістку і не вийшло на яв, наче хтось у місті обурюється його справедливим владництвом.

Пам'ятається, я читав колись історію про одного славного римлянина: рятуючись від тиранії тріумвірату, той безліч разів тікав від гонителів завдяки своєму неймовірному спритові. Одного разу кінний загін, якому доручено злапати його, мало не виявив його криївки в заростях, куди він зашився, проїхавши зовсім близько від неї; і тут, подумавши, як довго терпить він злигодні та лиха, рятуючись від цих безнастанних і запопадливих пошуків, збагнувши, як мало втіх обіцяє йому життя і наскільки краще було б раз і назавше покінчити з ним, ніж повсякчас ловити дрижаки, втікач сам погукав верхівців і відкрив їм свою схованку, охотою здавшись на їхню люту муку, аби звільнити їх і самого себе від подальших злигоднів. Стромляти шию у ворожий зашморг – лік, мабуть, занадто сильної дії, проте ліпше його зажити, ніж чекати у постійній тривозі лиха, на яке немає ради. Заходи безпеки, якими можна захищатися, дуже клопітні й непевні, тож-бо ліпше набратися шляхетної відваги і приготуватися до всього, що може статися, черпаючи певну втіху в тім, що, може, не все ще втрачено.

Розділ XXVI Про виховання дітей

Пані Діані де Фуа, графині де Гюрсон

Я ніколи не бачив батька, який, хоч би його син був горбатий чи там шолудивий, не визнав би його через це за свого; не тому (якщо тільки він не засліплений батьківською любов'ю), щоб він не помічав цієї ганджі, а тому, що це ж таки його кровинка! Так само я ліпше, ніж хтось інший, бачу, що ця моя базгранина – лише химери людини, яка надгризла колись у дитинстві лишень шкуринку науки і зберегла в пам'яті найзагальніше і вельми невиразне уявлення про її середину: трохи того, трохи того, а разом майже нічого, одне слово, з-французька. Загалом беручи, я знаю, що таке медицина, правознавство, математичні дії, і так само приблизно знаю предмети кожної з цих наук. Зрештою також знаю, що науки загалом мають служити людям. Але залазити в їхні хащі, кусати собі нігті, гибіючи за Аристотелем, монархом новочасної науки, або заглиблюватися в якусь окрему царину я ніколи не намагався; і нема такої дисципліни, ази якої я міг би накреслити. Кожен учень середнього класу зуміє міркувати вченіше від мене; знань би моїх не стало, аби екзаменувати його бодай з першого завданого йому уроку. А якби мене все-таки до цього змусили, я б, не маючи іншої ради, вибрав би з такого уроку, та ще й зовсім нездарно, якісь загальники, щоб на них перевірити, як він міркує, керуючись природженим здоровим глуздом: метода, незгірш чужа для наших школярів, ніж знов їхня – для мене.

Я не прочитав як слід жодної путньої книжки, окрім Плутарха та Сенеки, з яких черпаю, як данаїди⁵⁷, невпинно наповнюючись і виливаючи із себе всотане. Дещо потрапило звідти на цей папір, а так – майже нічого в мені не осіло.

Історія дає мені більший попас, так само й поезія, в якій я особливо кохаюся. Бо, за Клеантовими⁵⁸ словами, достоту, як голос, загнаний у тісний канал сурми, вихоплюється дужчим і пронизливішим, так, на мій суд, і думка, пробиваючись крізь численні поетичні ритми, вилітає з більшим імпетом і стрясає мене куди глибше. Що ж до моїх природжених здібностей (витвором яких є ці проби), то я відчуваю, що вони знемагають під тягарем цього задуму. Моя тяма і суд пробираються лише помацки, заточуючись, кульгаючи і шкопиртаючи; зайшовши навіть далі, ніж сподівався, я все-таки не радію; я не перестаю бачити перед собою обрій, але якийсь млиний і невиразний, невловимий для мого ока. І хоч я збирався говорити вільно про все, що

⁵⁷ Данаїди – у грецькій міфології 50 дочок царя Даная, які за батьковим наказом убили у шлюбну ніч своїх чоловіків. На покару їх засуджено в Аїді вічно наповнювати водою бездонну бочку.

⁵⁸ Клеант – філософ із III віку, очолив школу стоїків після смерті Зенона.

тільки спаде в голову, і використовувати при цьому лише власні природні дані, то, якщо мені трапляється, а це буває часто, знайти випадком у добрих авторів ті самі ідеї, які я намірявся викласти (так, власне, було із Плутарховими міркуваннями про силу уяви), то до мене починає доходити, який я сірий і кволий, неоковирний і тупий проти цих людей, і тоді мене огортає жаль до самого себе. Але водночас я і втішаюся, що мої думки мають честь збігатися з їхніми помислами і що я, хоч і десь іззаду, а все ж тюпаю за ними, притакуючи їм. А ще я пишаюся, до чого вдатний не кожен, що бачу, яка прірва лежить між ними і мною. Тож-бо попри все я гоню і далі свої химери, хоч би які хирляві та нікчемні вони були, у такій подобі, як вони законилися в моїй голові, не латаючи і не церуючи прогалин, які відслонило мені порівняння себе з вищезгаданими авторами. Треба мати міцні голінки, якщо хочеш іти пліч-о-пліч з ними. Дурноверхі сьогочасні писарчуки розцяцьковують сторінки своїх творів-одноденків цілими уривками з античних авторів у надії добути цим собі слави, а допевняються протилежного. Кричуца різниця у блискі розуму робить їхню писанину такою тьмяною, млявою і незугарною, що вони більше на цьому втрачають, ніж виграють.

Тут є два протилежні підходи. Філософ Хрисипп тулив у свої книжки не лише уривки, а й цілі твори інших авторів, а до одної втелюючи навіть Еврипідову *Медю*. Аполлодор⁵⁹ сказав, що як одвіяти з його книг усе, що чуже, то залишиться чистий папір. Натомість у Епікура у трьохсот залишених ним томах не знайдеш жодної цитати.

Якось мені довелося натрапити на один такий запозичений уривок. Я з позіхами гортав французький текст, безкровний, немічний, геть пустопорожній і безглуздий, словом, істинно французький. Аж це по довгім і нуднім порпанні напав на щось прегарне, мальовниче, пишне, знесене аж до хмар. Якби я брався туди узвозом пологішим, довго і марудно, усе було б гаразд. Але контраст виявився таким різким і раптовим, що з перших слів я відчув, що злинаю до зовсім іншого світу. І безодня, з якої я вибрався, здалася мені такою глибокою і далекою, аж мені пропала охота знову спускатися туди. Якби якусь зі своїх розправ я приоздобив такою перлиною зі скарбів минушини, це лишень вияскривило б нікчемність решти тексту.

Ганити в інших власні хиби, здається мені, так само не гріх, як ганити (що я теж роблю часто) чужі хиби в собі. Викривати їх треба всюди, викурюючи з усякого притулку. Отож я знаю, яке зухвальство з мого боку приміряти власне убожество до крадених красот, намагатися зрівнятися з ними, не без кволого сподівання замазати очі своїм суддям. Моя ретельність винагородить брак натхнення та сили. При цьому я не фехтую з тими досвідченими герцівниками по-справжньому, а тільки роблю принагідні випадки, не сходжуся з ними сам на сам, а тільки злегка їх черкаю, не так карбую з ними крок, як пробую його поставити.

Якби я потрапив устигати за ними, то напевняка був би на висоті; бо я загаюся з ними завше в тім, у чому вони здаються найдужчими.

Натомість чинити так, як я бачу в інших, убиратися в чужу лицарію аж до самих пучок, мережити щось своє (а це легко в таких учених загальниках), уплітаючи тут і там мудрість старожитніх і привласнюючи її собі потаймиру: це мені здається чимось ницим і нечесним – передусім тому, що, не маючи нічого за душею, коштом чого можна б творити, вони пнуться видати чужий товар за свій; аби потім (яке глупство!) вдовольнитися тим, що таким ошуканством добилися хвали черні, ганьблячи себе в очах розумних людей, які тільки крутять носом на таку складену з лупу мозаїку; тимчасом як тільки їхня похвала чогось справді варта.

Щодо мене, то мені від такого просто з душі верне. Якщо я наводжу чужі слова, то лиш на те, щоб переконливіше висловити власну думку. Це не стосується центон⁶⁰, які наводяться саме як центони, а не щось інше. Замолоду я бачив між ними кілька скомпонованих вельми

⁵⁹ Аполлодор – граматик і мітолог атенський, жив у II ст. до Р. Х.

⁶⁰ Центона – твір, складений з уривків, насмканих у різних авторів.

премудро, як-от одна, оприлюднена під іменем такого собі Капілупа⁶¹, не кажучи вже про центони старожитні. Справжні таланти здатні виявити себе однаковою мірою в такого роду творах, і в інших творах, як, скажімо, Ліпсій⁶² у вченій і старанно укладеній збірці *Політика*.

Хай би там як, я хочу сказати: хоч би які були мої дурниці, я не збираюся їх приховувати, як не приховував би портрета самого себе, лисого і шпакуватого, бо маляр намалював не якесь там вродливе обличчя, а моє власне. Такі мої настрої і мої підходи; я подаю все так, як думаю, а не як думати належить. Моя мета – показати самого себе; може, завтра я буду інший, якщо якесь нове враження змінить мене. Тож я не вбачаю в собі такого поважного автора, щоб мені конче мали вірити, та й не прагну цього, відчуваючи, що надто погано освічений, аби навчати інших.

Одна читачка, яка ознайомилася з попереднім розділом, свого часу сказала мені, що треба було б трохи ширше зупинитися на вихованні дітей. Отож, пані, якби я мав більше знань у цій дисципліні, я не міг би їх краще застосувати, як зробити подарунок тому дрібняткові, яке наміряється незабаром живосилом видобутися на світ із вас (у вас надто гарна душа, щоб починати інакше, як із хлопчика). Адже спричинившись до вашого, пані, щасливого одруження, я маю якесь право прагнути величі та добробуту всього, що з нього постане. Я не кажу вже про те, що моє давнє бажання прислужитися вам, пані, зобов'язує мене зичити вам честі, добра й успіхів у всьому, що вас стосується. Але, сказати по щирості, я в тих матеріях мало що тямлю, знаю тільки одне: в царині людських знань ніщо не має такої ваги і не пов'язане з такими труднощами, як предмет виховання і навчання дітей. Узяти, приміром, рільництво: заходи для підготовки сівби добре відомі й легкі для проведення, як і сама сівба; але щойно посіяне зійде, виникає потреба в безлічі заходів та в подоланні багатьох труднощів, щоб його зростити. Так само і з людьми: невеликий клопіт їх посіяти, але скоро вони вродяться, настає час невисипущої праці, сповнений клопотів та тривоги, як їх виростити і довести до розуму.

Нахили об'являються в дитячому віці так несміливо і невиразно, провісті такі непевні й оманливі, що важко скласти про них якусь тверду думку. Погляньте на Кимона, погляньте на Темістокла та на тисячі інших! Як вони міняються у дитинстві! У ведмедяток або цуциків виявляються їхні природні нахили; проте люди, улягаючи своїм звичкам, переконанням та законам, легко стають невпізнаними або маскуються. Тим часом вельми важко переробити те, що вкладено в людину самою природою. Ось чому, не знайшовши правильного шляху, люди тільки труд і час марнують, муштруючи дітей у тім, до чого в них нема кебети. Опинившись у такій скруті, треба завжди скеровувати їх до найкращого і найкориснішого і не дуже довіряти отим легковажним провістям та ознакам, які ми запримітили у поведженні дітей. Мені здається, що навіть Платон у своїй *Республіці* надавав їм занадто великої ваги.

Пані, наука – пишна оздоба і напрочуд корисне знаряддя, надто ж для осіб, так високо піднесених на шаблях фортуни, як оце ви. Справді-бо, свого достеменного застосування вона не знаходить у руках людей нищих та підлих. Вона більше пишається, коли може надати свої засоби для ведення війни чи правування людом, з'єднання приязні чужого володаря чи його підданців, ніж тоді, коли хто шукає діалектичної аргументації чи хоче виграти позов у суді або прописати пігулки. Отож, пані, оскільки я гадаю, що, виховуючи дітей, ви не забудете і цих можливостей науки, бо ви самі скуштували її солодощів і походите з роду, славного нею (адже ще збереглися твори давніх графів де Фуа, ваших, пані, і вашого мужа предків, а ваш вуйко Франсуа де Кандаль працює вже в наші дні над створенням нових, які продовжать учену славу вашої родини на довгі віки), то я хочу висловити на порушену тему свою одним одну думку, суперечну повсюдному звичаєві; це й усе, чим я можу прислужитися вам у цій справі.

⁶¹ Леліо Капілупі (1498—1560) – поет із Мантуї, автор сатир проти ченців, написаних у формі центони.

⁶² Юст Ліпсій (1547—1606) – славетний гуманіст нідерландський, видавець давньоримських письменників.

Роля педагога, якого ви призначите і від вибору якого залежать плоди виховання, передбачає багато інших завдань, але їх я не торкаюся, бо не зумію тут сказати нічого путнього. Що ж до питання, з якого я дозволю собі дати йому раду, то тут він також хай дослухається до мене лише тою мірою, якою вона здасться йому слухною.

Хлопця високого коліна навчають наукам не ради зиску (бо така мета нікчемна і не гідна ласки та фавору Муз, до того ж стосується інших і від інших залежить), а також не про людське око, а для того, щоб він почувався певніше, аби збагатив і прикрасив себе зсередини, радше прагнучи зробити з нього розвинену людину, ніж учену. Ось чому я волів би, щоб йому якнайстаранніше вибрали вихователя, який був би головатий з природи, а не просто мав туго натопану голову, який би відзначався і тим і тим, але зацністю та розумом ще більше, ніж голою вченістю, і хай, виконуючи свої обов'язки, він застосовує новий спосіб навчання.

Зазвичай нам лиш невпинно кричать у вуха, дослівно вливають у нас знання, мов крізь лійку, а наше завдання тільки повторювати те, що почуємо. Тож-бо я хотів би, щоб вихователь поправив цю методу і щоб від самого початку згідно з нахилами душі, яку йому припоручено, заходився прищеплювати самостійність, давати йому куштувати речі на смак, вибирати і розрізняти їх, коли показуючи йому шлях, а коли даючи змогу шукати шлях самому.

Я не бажаю, щоб вихователь говорив усе сам і сам усім орудував; хай він також вислухає свого учня. Сократ, а після нього Аркесилай спершу давали висловлюватися учням, а вже потім говорили самі. *Часто авторитет наставників стримує і позбавляє сміливості учнів. Цицерон, Про природу богів, I, 5.*

Хай він пускає учня трюхикати перед собою, аби могли оцінити його крок і вирішити, наскільки йому самому треба стримуватися, аби пристосуватися до його сили. Не дбаючи про таку домірність, ми можемо все зіпсувати; вміти її визначити і розумно витримувати – це, як на мене, одне з найважчих завдань. Уміння опуститися до дитячих понять і керувати ними – прикмета великої і дуже сильної душі. Сам я певніше і твердіше крокую під гору, ніж з гори.

Якщо наставники, як у нас заведено, навчають, ведучи той самий урок і дотримуючись того самого плану, цілу купу умів, таких відмінних своїми здібностями та підготовкою, то чи ж дивина, що в усьому тлумі трапляються заледве двоє чи троє дітей, здатних щось узяти для себе з їхньої науки.

Хай вихователь вимагає від учня не лише слів вивченого матеріалу, а також і його сенсу та змісту його і судить про принесену користь за свідченням не його пам'яті, а його життя. Те, чого він навчає, хай він покаже йому в сотні підходів, застосованих до сотні rozmaїтих предметів, аби переконатися, чи добре учень сприйняв і засвоїв матеріал, і оцінити його успіхи за платонівською педагогічною методою. Якщо хто вертає їжу в такому вигляді, як спожив, це свідчить про її нестравність і грубість. Шлунок не впорався, якщо ґрунтовно не переробив як маси, так і форми того, що він мусив перетравити.

Наша душа керується лише чужим авторитетом, спутана і заповнена чужими настановами, зневолена й уярмлена прикладом інших. Нас так засупонено в шлейки, аж нам уже не хист ходити вільно; сила наша і свобода пропали: *їм зроду не позбутися опіки. Сенека, Листи, 33.* Я близько знав у Пізі одного достойного мужа, який так шанував Аристотеля, що головним догматом його віри було: «Пробою і мірою слухності всіх понять і будь-якої істини є згода з Аристотелевою наукою; поза нею все лише химера та бридня, бо він усе зглибив і все передбачив». Це його твердження, зіткнувшись зі своїм аж надто вже узвичаєним антидотом, стало причиною великого непорозуміння з римською інквізицією, і втекло багато води, поки він викрутився з цієї халепи.

Хай учитель радить вихованцеві усе в голові просіювати крізь сито; хай нічого не втокмачує йому, спираючись на свій авторитет і знання. Хай не перетворюються на догмат Аристотелеві засади чи там максими стоїків або епікурейців; краще йому викласти різні погляди; а

учень, як зможе, зробить свій вибір; а ні, то хай залишається з сумнівами. Тільки дурні впевнені й рішучі.

Не менше, ніж знання, мене втішає сумнів.

Данте, Пекло, XI, 93

Якщо учень досягне думки Ксенофонта і Платона власним розумом, вони вже будуть не їхньою власністю, а його. Хто сліпо йде за іншим, той іде за нічим; він нічого не знайде, бо нічого й не шукає. *А ми не під царем; хай кожен сам собою управляє. Стека, Листи, 33.* Хай, принаймні, знає, що він знає. Він повинен проїнятися духом цих любомудрів, а не повторювати їхні сентенції. А потім при бажанні хай сміливо забуває, звідки їх узяв, але хай уміє міцно їх засвоїти. Істина та умовивід – то спільне добро всіх і не більше належить тому, хто їх висловив раніше, ніж тому, хто – пізніше, потім. Те-то й те-то сказане так само у Платановому дусі, як і в моєму, оскільки він і я розуміємо і бачимо його однаково. Бджоли перелітають із квітки на квітку, аби робити з них мед, що належить їм; це вже не тим'ян і не материнка. Так само й учень нехай переробить і стопить водно запозичене в інших, перетворивши його на власний твір, тобто на свій суд. Виховання, праця та наука має на меті сформувавши його. Хай він приховує, чим собі підсобив, і проявляє лише те, що сам з усього зробив. Дерії та позичальники виставляють напоказ свої палаци і здобутки, а не те, що вони злупили з інших. Так само ви не бачите базаринок і почесток, піднесених радці трибуналу; ви бачите лишень, як шанують і віншують його самого та його родину. Ніхто не оприлюднює своїх прибутків, але всяк хвалиться своєю маєтністю.

Який зиск із нашої науки? Ми повинні стати кращими й розумнішими.

То розум, твердить Епіхарм⁶³, усе бачить і чує, то він з усього користує, він діє і панує; решта все сліпе, глухе й бездушне. Звісно, ми робимо його послужливим і похлиплим через те, що не даємо йому чинити, як мовиться, своїм богом.

Хто коли-небудь спитав учня, якої він думки про риторику чи граматику або про якусь Цицеронову сентенцію? Їх утовкмачують нам у голову вже готовенькими, уподібнюючись до якихось оракулів, в яких літери та склади і становлять саму сутність. Знати напам'ять ще не означає знати; це означає – лише держати в голові те, що в неї покладено на схов. Якщо хто знає що на правду, то розпоряджається ним, не озираючись на задні колеса, не звертаючи погляду на книжку. Жалюгідна вченість – ученість чисто книжна! Гадаю, вона має правити – як радить Платон – за оздобу, а не за підмурок; незламність духу, вірність даному слову, щирість – ось правдива філософія; а науки, спрямовані на щось інше, тільки шарило.

Хотів би я знати, чи Палюель або Помпей, оті пречудові танцюри сьогодення, навчили б нас своїм скокам, лише проробляючи їх перед нами і не змушуючи нас рухатися? А тим часом оті недолугі вчителі збираються розвивати наш розум, не розбуркуючи його. Хто може навчити правувати конем, владати списом, лютнею або голосом без усякого вишколу, або навчити добре міркувати і добре мовити, не вправляючись ні в красномовстві, ні в розправах? Бігме, у добрій науці все, що впадає нам до віч, може правити за вчену книжку: витівка пахолка, глупота джури, балачки бенкетарів – усе це пожива для розуму.

Особливо тут корисне спілкування з людьми та відвідання чужинецьких земель: не на те, аби звичаєм нашої шляхти привозити з них лишень відомості, скільки кроків завдовжки Санта Ротонда або в яких пишних підштанках ходить їмосць Лівія, чи, подібно до інших, наскільки на якійсь старій руїні лик Нерона довший чи ширший від його подоби на тій чи тій медалі; а на те, щоб перебрати в них дух народів і їхні звичаї та щоб немовби вигострювати і шліфувати власний мозок об чужий. Я хотів би, щоб нашого виховання починали отак возити з малого

⁶³ Епіхарм – давньогрецький комедіограф.

малку і насамперед, – аби одним пострілом двох зайців убити, – до країв, чия мова найдальша від нашої, бо ж як не наламати язика заздалегodi, пізніше йому важко до неї призвичаїтися.

Недарма кажуть, що негаразд плекати дитячко під опікою отця-неньки. Вроджена любов робить їх м'якими і слабкими, навіть найрозражливіших. Вони не годні ані картати за переступи, ані допускати, аби дитя виховувалося по-спартанському, як годилося б, і наражалося на певні небезпеки. Вони не можуть попустити, щоб син вертався спітнілий та закурений з якихось управ, пив гаряче чи холодне, або бачити його на норовистому коні, чи зі шпадою у герці з досвідченим фехтувальником, чи уперше взятою до рук аркебузою. Іншої ради нема: хто хоче виховати сина людиною в цілковитому розумінні, не може панькати його в замолоду; часто, хоч-не-хоч, треба діяти за приписом медицини:

Під голим небом хай у тривогах він

Життя проводить.

Горацій, Оди, III, 2, 5

Пер. Андрія Содомори

Замало гартувати душу, треба ще загартувати й м'язи. Душа була б надто обтяжена клопотами, якби не знайшла підсобки; на неї тоді лягає надсильний тягар, бо вона несе його за двох. Я знаю, як непереливки моїй душі в товаристві занадто ніжного та вразливого тіла, яке так дається їй узнаки, і, читаючи книжку, я часто помічаю, як те, що в них виставляється за велич душі та вольовий гарт, куди більше залежить від товстої шкіри та широкої кості.

Я бачив людей, чоловіків, жінок та дітей, змалечку вихованих так, що для них удар кийком означав менше, як для мене щиголь; діставши в шкуру, вони навіть не поморщались. Коли атлети у витривалості змагаються з філософами, то тут дається взнаки більше гарт м'язів, ніж гарт душі. Навичка перетерплювати працю в поті чола – це навичка перетерплювати біль: *праця гартує чутливість до болю. Цицерон, Тускуланські розмови, II, 15*. Вихованця треба піддати мозольним трудам суворих управ, аби привчити до викручування членів, штрикань, припикань залізом, словом, до ув'язнення і тортур. А що ж? На таке він також може наразитися, адже бувають часи, коли воно загрожує як злому, так і доброму, прикладів не бракує! Хто зневажає закони, той найпоряднішим людям загрожує хлостою і мотузом.

Ба більше, приявність батьків підриває і вчительський авторитет, який має бути незаперечний. До цього треба додати, що пошана, якою молодик тішиться у домівників, усвідомлення багатства та потуги свого роду – це все, на мою думку, неабиякі перешкоди в юному віці.

У життєвій школі спілкування з людьми я не раз примічав одну ваду: замість намагатися пізнати іншого, ми все влаштуємо так, щоб самим похизуватися, і більше дбаємо про те, аби виставити на продаж власний товар, аніж купити для себе новий. Мовчанка та скромність – це прикмети вельми пожиточні у громаді. Треба вимуштрувати хлопця так, щоб він був ощадний і стриманий, користаючи зі своєї науки, як її вже набуде; щоб не переймався дурницями та нісенітницями, висловленими при ньому: адже негречно і нечемно відпихати все, що нам не до мислі. Хай він спокійно ставиться до того, що його хтось поправляє, і не ганить іншого за те, чого сам воліє не чинити; так само хай не стає цапки проти того, що в нас – річ світова. *Мудрим можна бути без чвані і пихи. Сенека, Листи, 113*. Хай уникає повчальних і непристойних манер, дитинної амбіції виокремитися і здатися розумнішим за інших, а також пошуків слави у лайці та претензії на нове слово. Тільки великі поети можуть дозволяти собі вільнощі у своїй штуці – так само єдино великі й високі душі можуть ставити себе вище за те, що заведено. *Якщо Сократ чи Аристипп учинили щось проти звичаїв та усталених засад, не думай, що й тобі це вільно. Такі вільнощі вони заслужили своїми великими і боговиритими прикметами. Цицерон, Про обов'язки, I, 41*. Хай вихованця навчать заходити в суперечку чи розмову, лише коли йому зустрінеться гідний суперник; у такому разі хай він не вдається до всіх аргументів, які можуть йому прислужитися, а лише до найсильнішого з них. Треба його навчити добирати і відсію-

вати доводи, а також не забувати у диспуті про його мету, а отже, й стрункість. Особливо хай привчать його, щоб умів програвати і складати зброю перед істиною, щойно він її постереже, байдуже, об'явилася вона його супротивникові чи слянула йому самому. Адже він не сходить на катедру, щоб виголошувати завчену лекцію; так само не зобов'язаний він обстоювати те, що йому здається неслухним. Він також і не з тих, хто за готівку продає право признатися до своєї вини і спокутувати її. *Не змушує його жодна конечність обстоювати і боронити все, що йому велено і приписано. Цицерон, Академічні питання, I, 41.*

Якщо його вихователь сповідуватиме такі лихі погляди, він виховає свого учня вірним, прихильним і мужнім служником свого володаря; але й остудить у ньому бажання бути прихильним до нього інакше, ніж з уваги на суспільну повинність. Окрім інших болячок, які допікають нашій свободі з узяттям на себе інших особливих зобов'язань, думка найнятої і купленої людини або не така щира і вільна, або може стягнути на неї закиди в зухвальстві і невдячності. Щирий дворак не може мати ані права, ані бажання говорити про свого пана інакше, як тільки прихильно; адже той серед тисяч підданців вибрав його, аби тримати при собі і годувати власною рукою. Ця ласка і ця вигода, природно, витравляють із нього щирість і засліплюють його. Тим-то ми бачимо, що мова цих людей зазвичай різниться від того, що говорять люди іншого стану, і не будить великої довіри, коли перекидаються на цю тему.

Хай сумління та цнота променіють у словах нашого молодика і хай лише розум буде йому за провідника.

Хай йому прищеплюють те, що визнати огріх, помічений у своїх висловлюваннях, навіть як його не зауважив ніхто, окрім нього, свідчить про його розум та щирість, а це головне, до чого він повинен прагнути; що впіратися у своїх заблудах і чіплятися за них – примітивні бзики, притаманні всім ницим душам; зате схаменутися і поправитися, облишити боронити неправу діло в розпал суперечки – прикмети рідкісні, цінні й гідні філософа.

А ще його слід навчити, аби в товаристві він спостерігав за всіма; адже я помічаю, що на найвищих стільцях зазвичай сидять люди найнедолугіші і що доля ущедряє своєю ласкою не за розумом. Не раз я був свідком: коли на покуті балакали про красу гобелену чи смак мальвазії, пробчували багато дотепного з того, що лунало на сірому кінці. Хай він усвідомить, чого вартий усяк: воляр, муляр, мандрівець; треба скористатися з усього і взяти від кожного те, чим він може похвалитися, – у господарстві придасться все; навіть глупота і чужі хиби можуть бути за науку. Зважуючи манери і поведження кожного, він розбуркає в собі охоту наслідувати добряг і зневажати нікчем.

Хай наставник прищепить його уму шляхетну цікавість; хай вихованець розпитується про все, що тільки спіткає незвичного довкола себе, хай придивляється до всього; будинок, водограй, людина, давнє бойовище, місце, де ступала нога Цезаря чи Карла Великого;

Де земля льодом кріпне, де аж репає з жару

І де вітер жене твій парус додому.

Проперцій, IV, 3, 39

Хай він довідується про звичаї, можуть та укладені спілки того чи того князя: це все речі прецікаві й страх корисні.

Зрозуміло, у те спілкування з людьми треба включити, і то насамперед, тих, хто живе лише у пам'яті книжок. Хай молодик за посередництва історії заглибиться у великі душі найблискупіших віків. Хтось скаже, що це марна трата часу, зате інший побачить у цьому неабияку користь. За Платоном, тільки цю науку й шанували лакедемоняни. Яким позиточним стане для нього читання *Життєписів* нашого Плутарха! Але хай мій наставник не спускає з очей кінцевої мети своєї місії: нехай він утовкмачує учневі в помку не так дату руйнування Картагени, як звичаї Ганнібала та Сципіона; не так те, де упокоївся Марцелл, як те, чому саме на такий кінець він зовсім не заслуговував! Хай він знайомить його не так із подіями, як із думками

про них. Це, як на мене, з усіх предметів саме той, який наші уми міряють найрозмаїтішими мірками. Скажімо, у Тита Лівія я вчитав сотні речей, яких хтось інший не вчитав; Плутарх вчитав ще сто, окрім тих, що вчитав я, і, може, окрім тих, що вклав у свої твори. Для одних це суто граматична вправа, для інших анатомія філософії, з допомогою якої ми засягаємо в найтемніші закамарки нашої істоти. У Плутарха є чимало вичерпних розправ, гідних того, щоб їх собі запозичити; адже, як на мене, це достеменний майстер у своєму ремеслі; але є в нього й тисячі інших місць, яких він лише ледь торкається: ось, показує він пальцем, куди нам слід іти, якщо матимемо охоту; іноді, в чомусь найживотрепетнішому, він обмежується лише натяком. Треба ті місця вихоплювати звідтам і повиставляти напоказ. Так, скажімо, репліка про те, що азійці служили одному панові тому, бо не вміли вимовити одного-однісінького складу *ні*, – ці слова, можливо, дали Ла Боесі⁶⁴ тему та привід для написання *Рабства зі своєї волі*. Так само іноді він вилущує з життя якоїсь людини один дрібний учинок чи слово, варті цілої розправи. Шкода, що люди такого великого розуму так люблять стислість: звісно, їхня слава на цьому вирає, але ми втрачаємо. Плутарх воліє, щоб ми величали його за розум, а не за знання; він воліє залишати нас у голоді, аніж у переситі. Він знає, що навіть у добрих речах можна набалакати чимало зайвого і що Олександрит цілком слушно закинув тому, хто виголошував перед ефорами дотепну, але задовгу промову: «О чужоземцю, ти говориш те, що треба, але не так, як треба». Хто худий тілом, затушковується по саме нікуди; хто вбогий думкою, дметься словами.

Обертаючись у світі, людський розум набуває благословенної ясності. Всі ми схильні замикатися та поринати в себе і бачимо не далі свого носа. У Сократа якось запитали, звідки він, і почули у відповідь не: «З Атен», а: «Зі світу». Він, чий ум був ширший і гостріший від нашого, увесь світ сприймав як рідне місто й обдаровував своїми знаннями, спілкуванням та прихильністю весь рід людський: не так, як ми, бачачи лиш те, що тичеться до нас самих. Коли в моєму селі вимерзає винна лоза, панотчик пояснює це гнівом Господнім проти роду людського і гадає, ніби люджерів на тому кінці світу напала фолікулярна ангіна. Хто, дивлячись на наші горожанські війни, не гукне: все пішло шкереберть, не за горами день Страшного суду! – забуваючи, що бували ще страшніші лихоліття і що десять тисяч країн світу сієї хвилі гараздують? Я ж, споглядаючи нашу сваволю та безкарність, дивуюся, що вони ще м'яко і лагідно виявляються. Кого по голові тне град, тому здається, буцімто по всій півкулі лютують хвища та буря. Один савоєць вирік: якби отой дурило, король французький, умів розпоряджатися, то, може, став би маршалком у мого дука. Савоєць не міг собі уявити чогось величнішого за власного пана! Самі про це не здогадуючись, у такій самій омани перебуваємо і ми, а вона, ця омана, вельми шкідлива і таїть у собі цілу купу наслідків. Але хто собі уявить, як на мальовидлі, великий образ матінки-природи, у всьому її маєстаті, хто вчитає в її ликові безконечно мінливі й розмаїті риси, хто узріє у ній себе, ба не тільки себе, а й ціле королівство, нібито цяточку, припилену тонесеньким гострячком, той здатний бачити речі в їхніх справжніх розмірах.

Цей великий світ, на думку багатьох мудреців, ще й множинний, бо вони мають його лише за одну з відмін усього роду, – ось верцадло, в яке треба вдивлятися, аби добре пізнати самих себе. Отож я прагну, аби це була книжка для мого учня. Сила-силенна розмаїтих характерів, сект, міркувань, переконань, законів та звичаїв – усе навчає нас розумно судити про власні й наламає наш розум розуміти свою недосконалість і природну неміч, а це наука аж ніяк не блаженка. Численні струси та круті зміни у громадському житті навчають нас не вельми пишатися собою. Стільки імен, стільки звияг та підбоїв, похованих у забутті, у смішному світлі виставляють наші сподівання увічнити своє ймення захопленням у полон десяти комонників чи здобуттям курника, покликаного бути знаним опісля тільки своїм падінням! Розкіш та пишнота стількох урочистостей в інших державах, гордовитість і пиха стількох монархів та дворів гартують наш зір, аби його не засліпив блиск наших. Стільки мільйонів людей, похова-

⁶⁴ Етьен де Ла Боесі (1530—1563) – Монтенів друг, великий французький гуманіст.

них перед нами, додає нам духу не боятися віднайти таке добірне товариство на тому світі. Так і з усім іншим.

Наше життя, сказав Пітагор, скидається на велике і людне зібрання на Олімпійських іграх. Змагуни, аби добути собі слави, тренують тіло, баришники виносять на продаж товари. Але є і такі, вірю, не найгірші, які не шукають тут жодної користі, хіба що хочуть подивитися, як і чому робиться те-то й те-то, вони хочуть бути глядачами того, як живуть інші, аби судити про їхнє життя і відповідно керувати своїм.

До життєвих прикладів дуже зручно можна долучити найспасенніші філософські приписи, цей випробний камінь людських учинків. Треба сказати хлопцеві

*Чого прагнуть вільно, що треба купити
На цей кутий гріш, чим жертовувать рідним
Або батьківщині, ким нам велів бути
Господь, яке місце відвів між людей,
І хто ми такі, й пощо Бог нас явив?
Персій, III, 69*

що таке знання і незнання, яка мета науки, що таке мужність, поміркованість і справедливість, чим різняться між собою славолубство і грошолубство, неволя і послух, воля і сваволя, по яких ознаках пізнається достеменна і тривала втіха, якою мірою слід боятися смерті, болю та ганьби,

*...яку небезпеку як можна
Витримать чи оминуть,
Вергілій, Енеїда, Кн. III, 459
Пер. Михайла Білика*

які пружини рухають нами і викликають стільки розмаїтих струсів. Мені здається, що перші знання, якими треба напоїти його розум, мають бути з тих, які формують звичаї та судження, які його навчать пізнати себе, а також жити і вмерти гідно. Згадуючи вільні мистецтва, почнімо з того, яке робить вільними нас самих.

Усі вони так чи інакше слугують науці життя та користі від нього, а втім, і решта речей загалом підпорядковані тій самій меті. Але ми оберемо те мистецтво, яке служить цій меті і безпосередньо і з натури своєї.

Якби ми зуміли звести потреби нашого життя до їхніх справжніх і природних меж, то побачили б, що більшість чинних наук нам непотрібні і що навіть у тих, які нам на щось придаються, безліч марних нагромаджень і подробиць, які ліпше б нам знехтувати, обмежившись, за Сократовою порадою, вивченням істинно корисного.

*Тож візьмися за розум!
Зважся почати розумне життя! Хто й тут зволікає —
Буде, як той селянин, що вичікував, поки забракне
В річці води, а та річка пливе й плистиме довіку!
Горацій, Послання, I, 2, 40
Пер. Андрія Содомори*

Велике це глупство викладати дітям

*Який вплив мають Риби чи Лева знак сердитий,
Чи Козерог, що миє лоб у хвилях гесперійських,
Проперцій, IV, 1, 85*

оберти зірок та рухи восьмої сфери, перш ніж вони пізнають свої власні:

*Чи мене обходять Плеяди і Волопасова зірка?
Анакреонт, Оди, XVII, 10*

Анаксімен писав до Пітагора: «З якої б то нетечі захоплюватися мені таємницями зірок, коли в мене вічно перед очима смерть або неволя?» Нічого дивного: якраз тоді перські царі готувалися до війни проти його країни. Кожен має сказати так: «Коли мене змагають амбіції, хтивість, шал, забобони і сидить у мені стільки ворогів мого життя, на кий біс мені морочитися тим, як рухаються світила небесні?»

Після викладу учневі, що йому потрібно, щоб порозумнішати і стати кращим, слід ознайомити його з азами логіки, фізики, геометрії та риторики. Хоч би яку він обрав тоді науку, маючи вже розвинений розум, він скоро дасть собі з нею раду. Напучувати його треба, вдаючись почасти до розмов, почасти до книжки. Учителю іноді просто порадить йому потрібного автора, а іноді докладно розтлумачить йому зміст і суть книжки. Якщо учитель не досить обізнаний із книжками, аби знайти всі гарні місця, то можна підпрягти до нього якогось прочитаного письменника, який достарчить їх, скільки вимагається, щоб вихованець мав належну поживу. Чи може хтось сумніватися, що така наука легша і природніша, ніж граматики Гази⁶⁵? Там знайдеш лише тернисті й нудні приписи, марні й засушені слова; нема чим зацікавитися, за що вхопитися. А тут наша душа дістає чимало поживи, тут знайдеться де скубнути паші, де й попастися вволю. Тут овоч куди соковитіший і дозріває помітно швидше.

Дивно, але в наш вік філософія, навіть для людей розумних, лише порожній звук, щось фантастичне, без пожитку й без вартості як у теорії, так і на практиці. На мою думку, причина цього – словесні хащі, які ускладнюють доступ до неї. Зле чинять ті, хто малює її дітям неприступною панією з похмурим, сердитим і грізним обличчям. Хто ж нап'яв на неї цю фальшиву, збляклу і шпетну личину? Насправді нема нічого веселішого, жвавішого, радіснішого, коли б не сказати, пустотливішого, ніж вона. Філософія звістує самі веселощі та святки. Якщо перед вами щось смутне і заклопотане, то філософія тут і не ночувала. Деметрій Граматик, спіткавши у дельфійському храмі громадку філософів, що сиділи разом, вирік: «Або я помиляюсь, або, судячи з ваших таких спокійних і веселих облич, ви провадите не знати що». На що один із них, мегарієць Гераклеон, відповів: «Нехай ті, хто з'ясовує, чи футурум у слові *валло* має подвійну лямбду, або хто шукає походження компаративів *хеіріон* і *велтіон* суперлятивів *хеіростон* і *велтістон*, морщать чоло, розмовляючи про свою науку. Що ж до філософських диспутів, то вони мають здатність тішити і звеселяти тих, хто ними бавиться, а не захмарювати їм чоло та журити».

*Біль душі задави і сховай у хворому тілі.
Задави і сховай свою радість/ Лице й так їх зрадить,
Як от багаття дим.*

Ювенал, Сатири, IX, 18

Душа, в якій домує філософія, передає своє здоров'я і тілу. Вона аж пишає спокоєм і добротою. Вона ліпить на свій образ і подобу нашу зовнішність, надаючи їй якоїсь думної гідності, статечної жвавості й веселості, вдоволеної і доброзичливої постави. Найвиразніша ознака мудрості – це неодмінна життєрадісність. Усе в ній погідне, як у понадмісячному світі. То *бароко* і *бараліптон*, модуси силогізмів, замурзують і закіптюжують своїх шанувальників, а не вона: вони знають її хіба що з чуток! Авжеж! її ремесло – гамувати душевні бурі, навчати голод і гарячку всміхатися, і то не через якісь уявні епіцикли, а з допомогою природних і відчутних на дотик доводів розуму. Її мета – чеснота, що мешкає зовсім не десь там, як навчають нас у школі, аж на вершку крутої, кам'янистої і неприступної гори: ті, хто наближався до чесноти, навпаки, знають, що вона мешкає на гарній, родючій і квітучій полонині, звідки внизу добре

⁶⁵ Газа – філолог візантійський XV ст.

видно кожна річ. Хто відає справжню дорогу, може дійти до неї тінявими пляями, встеленими дерниною і замаяними лучними квітами, весело ступаючи схилом, що здіймається рівненько та гладенько, на кшталт небесних сфер. Позаяк вони не спізнали тамтої найвищої чесноти, гарної, звияжної, любові, розкішної і водночас мужньої, тамтої відданої і непримиренної ворогині злості, хмурості, страху та примусу, що має за провідницю природу, а за товаришів щастя і вітху; не пізнавши її, ті, кажу, в немочі своїй вимислили її дурною, сварливою, примхливою, ущипливою, в'їдливою і притулили на крутій скелі серед терня: страшило на пострах людям.

Мій наставник, знаючи, що він зобов'язаний прищепити своєму учневі ще більшою мірою, ніж пошану до чесноти, нахил до неї, з'ясує йому, що поети здебільша йдуть за узвичаєною опінією, а також розтлумачить йому, що навіть боги своїм трудом і потом вимостили дорогу радше до алькова Венери, ніж до святині Паллади. Коли ж молодик почне відчувати волю Божу, він відрекомендує йому в ролі коханки Брадаманту або Анджеліку⁶⁶; першу в усій її безпосередній, не свідомій себе вроді, діяльну, шляхетну, не дівчачурку, але мужню, і другу, повну жіночої знади, ніжну, делікатну, гошу, занозувату; одну – перебрану в хлопця, накриту осяйним шоломом, другу – в дівочому строї з перловою оздобою на голові; і вчитель випробує його мужність у самій любові, якщо юнак зробить вибір, зовсім інший, ніж отой жінкуватий фригійський пастух.

Він уб'є йому в тямку нову науку: вартність і досконалість правдивої цноти криється в легкості, користі і розкоші її практикування, тягар його такий зникомий, що воно приступне як дорослим, так і дітям, як простакам, так і мудрецам. Знаряддя її – поміркованість, а не сила. Сократ, її перший улюбленець, навмисне зрікся своєї сили, щоб наслідувати її природність і лагідність. Вона – мати-годувальниця всіх людських утіх. Надаючи їм гідності, вона робить їх чистими і безпечними; гамуючи їх, вона оберігає їхню свіжість і охоту до них; виключаючи й осуджуючи деякі з них, вона загострює наш потяг до дозволених нею; а залишає вона їх нам чимало, всі ті, що до любові природі, залишає по-материнському донесхочу, а все ж не до переситу, все те, що не є проти природи. Адже ми не станемо правити, що звичайність, яка уберігає п'яного від оргії, ненажеру від нестравності, а розпусника від лисої як коліно гіри, є ворогом наших утіх. Якщо звичайне людське щастя розминається з нею, вона не прагне його або обходить без нього і кує зовсім іншу, власну, не таку хибку та мінливу долю. Цнота вміє бути багатою, потужною, ученою і спати на м'якому, пахучому ложі. Вона кохає життя, кохає красу, славу та здоров'я. Але її головний і особливий обов'язок – навчати користуватися тими благами, а також уміти витратити їх, зберігаючи погідність духу – вміння хоч і не легке, але незмірно шляхетне, без якого весь плін життя спотворюється, каламутніє, нівечиться; і тоді вже аж ніяк нам не минути рифів, хланей та потвор.

Якщо ж вихованець виявляє несподівані для нас нахили, якщо він воліє радше почути побрехеньку, ніж повість про цікаву подорож або, принагідно, яке інше корисне слівце; якщо, почувши дріб бубна, що розпалює молодечий запал товаришів, одверне від нього вухо і поверне його до іншого бубна, який кличе на виставу линкоскоків; якщо йому не здасться солодшим і знадливішим повертатися закуреним і звияжним із бойовища, ніж повертатися з пальмою першенства із гри у м'яча або з танців, тоді я не бачу іншої ради, окрім такої: хай учитель скрутить йому, коли ніхто не бачитиме, в'язи або віддасть у якомусь торговому містечку в учні до пекаря, хоч би він був і дуковим сином. Бо, за Платановим приписом, дітей треба притаковляти у житті не за цнотами батьків, а за цнотами їхньої власної душі.

Оскільки філософія навчає жити і оскільки вік дитячий черпає з неї користь не гірше за інші вікові категорії, то чому б не прилучати до неї дітей?

Поки глина м'яка і волога на крузі гончарнім,

⁶⁶ Брадаманта і Анджеліка – героїні поеми Аріосто Роланд Несамовитий.

Поспіши, не втрачаючи миті, її обробить!
Персій, III, 23

Учать нас жити потому, як життя вже минуло. Сотні бурсаків наживуть собі пранці, перш ніж доберуться, студіюючи Аристотеля, до розділу *Про поміркованість*. Цицерон сказав, що, якби йому випало прожити й два життя, він не знайшов би часу на вивчення ліричних поетів. А оті «мідяні лоби» мені здаються ще непотрібнішими. Нашому хлопцеві треба поспішати; адже для навчання йому відведено заледве перші п'ятнадцять-шістнадцять років життя, а решта належить діяльності. Віддаймо ж цей короткий час на потрібні науки. Решта все дурниці! Відкиньте оті всі глєвтякуваті мудрації діалектики, від яких наше життя анітрохи не поправиться; вдайтеся до простих філософських розважань, зумійте відповідно їх добрати і прикласти; адже збагнути їх ще легше, ніж боккаччівську оповідку; дитятко, що ледве зішло з мамчиних рук, уже наставлене сприймати їх куди охочіше, ніж науку письма та читання. Філософія має що сказати нам як на світанку життя, так і на його схилку.

Я згоден із Плутархом, що Аристотель забавляв свого великого учня не так складанням силогізмів чи засадами геометрії, як чудовими приписами щодо доблесті, відваги, великодушності, поміркованості і безстрашної певності в собі; і озброєного ними послав ще хлопцем підбивати світ, мавши тридцять тисяч піших пішаниць, чотири тисячі комонників і заледве сорок дві тисячі талярів. Решту мистецтв і наук (зауважує Плутарх) Олександр щиро шанував та хвалив за корисність і приємність, але хоч як у них кохався, сам не вельми охоче піддався спокусі заходитися коло них.

Звідси й черпай, юначе, підтримки для духу
І направи на шлях далекий до старощів.
Персій, V, 64

Про те саме говорить Епікур на початку листа до Менікея: «Ані наймолодший не криється від філософії, ані найстарший не нудиться нею». Хто чинить інакше, той немовби натякає, що не пора ще жити щасливо або що пора та вже минула.

Ось чому я не хочу, щоб мого хлопця тримали в неволі, не хочу давати його на поталу якомусь намаханому бакалярові в лихомому гуморі, не хочу нівечити його душу, створюючи йому пекло і змушуючи, як це заведено в інших, пріти, немов якому носієві, чотирнадцять-п'ятнадцять годин денно. Так само я не бачу нічого гарного і в тому, щоб він через свій нахил до усамітнення та меланхолії сліпав над книжками з тією запопадливістю, яку йому прищепили, а я його ще й хвалив: це зробило б його нездатним до спілкування з людьми і відвернуло від цікавіших занять. Скільки-бо у своєму житті здивав я людей збаранилих через непогамовану жадобу знання! Карнеадові⁶⁷ вона так забила памороки, що він не знаходив часу стригти бороду й обтинати нігті. Не рвався б я також псувати шляхетні звичаї молодика сусідством чужого нехлюйства та брутальності. Про французьку розважність здавна ходить прислів'я, що хоч вона й рано виявляється, але недовго держиться. Справді-бо, що можна у Франції знайти милішого, ніж малі діточки; але звичайно вони ошукують наші надії і в дохожалому віці не тішать нічим видатним. Я чув від людей розумних, що колегіуми, куди їх віддають у науку (від цих закладів у нас аж роїться), і обертають їх таким робом у бевзів.

Для нашого учня, байдуже, яку пору дня він зустрічає, ранок чи вечір, і де він опинився, в кабінеті, у саду, за столом, у ліжку, на самоті чи в товаристві, усі години хай будуть однакі, а кожне місце придатне для навчання: адже філософія, покликана як творець наших суджень і звичаїв бути головною його дисципліною, наділена привілеєм бути причетною геть до всього. Коли Ісократ-голосника попросили якось на учті розказати про своє мистецтво, він відповів, на думку всіх, дуже слушно: «На те, що я вмію, зараз не час; зараз час на те, чого

⁶⁷ Карнеад (219—125 до Р. Х.) – грецький філософ, творець доктрини скептицизму.

я не вмію». Справді-бо, частувати мудрими тирадами або диспутами компанію, зібрану веселитись і гуляти, було б бігосом дуже несмачним. Те саме можна сказати про решту наук. Що ж до філософії, надто тієї її частини, де трактується про людину, її завдання та обов'язки, то філософувати, на суд усіх мудреців, приємно і любо так само на фестинах та забавах. Платон запросив її на свою учту, і ми бачимо, в який утішний спосіб розважає вона зібрання, хоча й заходить у найвищі й найспасенніші речі.

*Знати повинен заможний і вбогий, чого, певно,
Ні молодий, ні старий зацурати безкарно не може.*

Горацій, Послання, I, 25

Пер. Андрія Содомори

Отак наш учень напевняка марнуватиме менше часу за інших. Але подібно до того, як кроки, пройдені під час прогулянки в галереї, хоч би їх було утричі більше, нудять нас менше, ніж ті, що відміряні на дорогу в якесь потрібне нам місце, так і урок, нагода для якого випала ніби ненароком, коли над нами не тяжіє ані час, ані місце, урок, проведений у поєднанні з іншими нашими діями, спливе зовсім непомітно. Навіть ігри та вправи становитимуть значну частину навчання: біг, боротьба, музика, танці, полювання, верхогони, шермицерія. Я хочу, щоб доброзвичайність, вихованість, фізична кондиція вдосконалювалися вкупі з душею. Адже ми маємо викохувати не саму душу і не саме тіло, а всю людину; не треба її розполовинювати. І, як наполягає Платон, не можна плекати їх одне без одного, а, навпаки, слід провадити їх рівно, як пару коненят, запряжених в одне дишло. І, виходячи з науки цього мудреця, чи не здається нам, що він вимагає більше відводити часу для тілесних вправ і більше дбати про них, гадаючи, що вкупі з тілом гартується і дух, а не навпаки?

Окрім того, виховання має здійснюватися з м'якою наполегливістю, а не так, як це робиться зазвичай: замість заохочувати дітей до наук, їм підносять їх як щось таке, що будить тільки відразу і пов'язується з жорстокістю. Відкиньте геть мус і принуку! Гадаю, ніщо так не занапащає і не нівечить шляхетну змалку натуру. Якщо ви хочете, щоб вихованець боявся ганьби та кари, то не гартуйте його для перетерплювання їх: гартуйте його для перетерплювання спеки і холоду, вітру, сонця та всякого лиха. Відівчіть його від усього, що свідчило б про його розпещеність та зманіженість; хай він буде невивагливий до того, в чому він ходить, у якому ліжку спить, що їсть і що п'є, привчайте його до всього. Хай він росте не мазуном і мамієм, а міцним і дужим хлопаком. І дитиною, і дорослим, і старцем, я завше міркував і судив так само. Але, крім усього іншого, мені зроду не подобалася притаманна нашим колегіумам суворість. Менша шкода була б, якби наставники ставилися до своїх підопічних трохи поблажливіше. Бо колегіум – справжня в'язниця і катівня для молоді. Там її підштовхують до гріха, караючи, перш ніж вона згрішить. Зайдіть туди під час занять; ви почуєте самі крики – крики катованих дітей і крики вихователів, оскажених від гніву. Чи можна у такий спосіб пробудити любов до наук у цих ніжних і лякливих душах, чи можна з роз'юшеною мордякою та канчуком у руці чогось їх навчити? Що за дикий і згубний звичай! До цього додаймо (про що дуже влучно висловився Квінтіліан): такий скажений деспотизм тягне за собою щонайжалісніші наслідки, а надто коли карати, як ми. Наскільки пристойніше було б усипати зали та класи квітками і листям, ніж цурпалками закривавленого пруття! Я звелів би там намалювати Радість, Утіху, Флору та Грацію, як розпорядився у своїй школі філософ Спевсипп⁶⁸. Де для вихованців користь, там має бути для них і втіха: треба підсолоджувати potravu, корисні для дитини, і заправляти жовчю ті, що шкідливі.

Вражає, яку велику турботу виявляє у своїх *Законах* Платон про втіхи та забави молоді у своїй державі; як докладно він розводиться про перегони, ігри, пісні, стрибки і танці, відзна-

⁶⁸ Спевсипп (394—334 до Р. Х.) – грецький філософ, голова Академії після Платона.

чаючи, що в старожитності вони були під опікою та патронатом самих богів, Аполлона, Муз і Мінерви. Він розводиться про це у тисячах приписів для своїх гімнасій; книжні знання його мало обходять, а поезію він рекомендує, либонь, тільки з уваги на музику.

Усіляких особливостей і дивацтв у звичаях та способі життя належить уникати як чогось ворожого суспільству. Хто не подивлятиме поведенцію Демофона, маршалка Олександрового двору, який пітнів у затінку і тремтів із холоду на сонці? Бачив я й таких, хто запаху яблук боявся більше, ніж гуркоту гаківниць, і таких, хто верещав, уздрівши мишей, і таких, хто блював від самого вигляду сметани; і таких, хто не міг бачити, як розпушують перину. Германік, так той не зносив появи півня ані його кукурікання. Можливо, тут криється якась таємниця, але, як на мене, її можна подолати, якщо вчасно взятися до діла. Я виховав себе так (щоправда, не без труднощів), що смак мій, виймаючи пиво, дає собі раду з кожною поживою.

Замолоду тіло ще піддатливе; його треба хилити до всіх форм та звичаїв. Якщо тільки тримати в певних карбах хіть і волю молодика, можна сміливо привчати його до життя всіх народів і людей, навіть, при потребі, до їхніх вибриків та ексцесів. Хай він принатурюється до всіх звичаїв свого часу. Тоді він буде здатний робити геть усе, але нехай він робить лише добре.

Філософи навіть не схвалюють Каллістена⁶⁹, який утратив ласку свого пана, великого Олександра, через те, що відмовився бути йому за почарківця. Хай хлопець бавиться, жартує, хай гуляє зі своїм владарем. Я хочу, щоб навіть у розпусті він заломлював міццю та витривалістю товаришів. І хай нікого не кривдить не за браком сили і вміння, а лише за браком злосердя. *Є чимала різниця між тим, що не хочеш робити зла, і тим, що не вмієш. Сенека, Листи, 90.*

Гадаю, я звеличив одного магната, з усіх у Франції найменш, може, охочого до таких вибриків, запитавши якимось його у веселій компанії, скільки разів у житті він напивався, перебуваючи на королівській службі у Німеччині. Він зрозумів мене правильно і відповів, що тричі, й одразу ж розказав, як це було. Я знаю таких, хто, не мавши таких здібностей, попав у халепу, ведучи справу з цим народом. Часто я з подивом думаю про вдачу Алкивіада⁷⁰, який так легко вмів принатурюватися без усякої шкоди для свого здоров'я, щоразу перевершуючи інших: пишнотою і ліпотою – персів, суворістю і стриманістю – лакедемонян, чеснотливістю – спартанців, гультяйством – іонійців.

*Будь-який стан Аристиппові личив, будь-яке місце.
Горацій, Послання, I, 17, 23
Пер. Андрія Содомори*

Таким я хотів би виховати і свого учня.

*Хто ж окриває подвійним плащем свою хвалену скромність —
Хтозна, чи зміг би піти він так легко по іншій стежині.
Роль багача, як і роль бідака, залюбки він зіграє.
Горацій, Послання, I, 17, 25—25, 29
Пер. Андрія Содомори*

Ось мої поради: краще скористає з них той, хто їх виконає, а не той, хто завчить. Як ви щось бачите, то й чуєте; як ви щось чуєте, то й бачите.

Крий Боже, каже хтось у Платона, аби філософувати означало лише опановувати всяку всячину і трактувати про ремесла!

⁶⁹ Каллістен – філософ грецький, супроводжував Олександра Великого в його походах.

⁷⁰ Алкивіад (бл. 450—404 до Р. Х.) – атенський стратег під час Пелопоннеської війни. Виступив проти Сиракуз, потім перейшов на бік Спарти, згодом утік до Персії.

*Оте найвище мистецтво, мистецтво правильно жити, досягали вони не через учені студії, а радше своїм способом життя.
Цицерон, Тускуланські розмови, IV, 3.*

Леон, принц фліунтців, спитав якось у Геракліда Понтійського, яку науку, яку штуку вважає він за своє ремесло. «Я не знаю, – відповів той, – жодної штуки чи науки, я лише філософ».

Діогена ганили – як сміє він, такий неук, лізти у філософію. «Тим більше підстав я маю лізти в неї», – відгукнувся він. Гегесій⁷¹

попросив його щось йому почитати. «Ну й дивак! – відповів тамтой. – Ти ж бо їси фіги справжні й природні, а не мальовані. То чому ж волієш не правдивих діянь, а їхніх описів?»

Хай учень вчиться не так відповідати уроки, як утілювати їх у життя. Хай він повторює їх у своїх діяннях. І тоді ми побачимо, чи він тямущий у своїх ділах, добрий і справедливий у вчинках, чи виказує розум і гожість у відгуках, витривалість у хворобах, скромність у розвагах, поміркованість у втіхах, бережливість у господарстві, невибагливість у питві та їжі, хоч би що то було: м'ясо чи риба, вино чи вода:

*Хто знання має не на показ, а вважає їх за правило життя,
хто тримає себе в руках і підкоряється своїм засадам.
Цицерон, Тускуланські розмови, II, 4*

Правдивим зерцалом нашого напрямку думок є плин нашого життя.

Зевскідам на запитання, чому лакедемоняни не викладають на письмі своїх засад мужності і не дають їх читати молоді, відповів: «Вони хочуть привчити їх до справ, а не до слів». Порівняйте спартанця п'ятнадцяти чи шістнадцяти років з котримось нашим латиністом-бурсаком, який згаяв стільки само часу лиш на те, аби навчитися язиком молоти! Світ просто базика язикатий; я ще не здибав когось радше маломовного, ніж багатослівного. Напевно, півжиття у нас іде на балачки. Чотири чи п'ять років нас навчають правильно розуміти слова і будувати речення, ще стільки само – компонувати невеличкі розправи в чотирьох чи п'яти частинах і щонайменше останні п'ять – вмінно швидко зв'язувати і сплітати ці розправи в одне ціле. Ет, до дідька, лишімо це тим, хто з цих фіглів робить своє ремесло!

Їдучи якось до Орлеана, спіткав я на рівнині біля Клері двох регентів, які мандрували до Бордо на відстані десь п'ятдесят ступнів один від одного. Ще далі, за ними, я побачив загін війська на чолі з ротмістром, нині вже небіжчиком, графом де Ларошфуко. Один із моїх людей спитав у першого регента, хто той шляхтич. Регент, не зауваживши ззаду загону і гадаючи, ніби цікавляться його колегою, відповів кумедно: «Він ніякий не шляхтич, то граматик, а от я логік». Отож ми, оскільки намагаємося виховати не логіка чи граматика, а шляхтича, дамо їм розважатися скільки заманеться; на нас чекають інші справи.

Хай лиш наш вихованець гаразд наповнить свої думки змістом, а слова прийдуть самі, а не захочуть прийти, то він виб'є силоміць. Я знаю таких, які виправдуються, що не уміють висловитися, і показують на мигах, нібито голова у них повна всяких чудових думок: та ба, не медоусти вони! Але це все блазенство! Знаєте, в чому тут річ? У їхніх головах снують лишень якісь тіні безладних думок і безформних образів, яких вони не зугарні впорядкувати і з'ясувати; вони самі себе ще не розуміють. І хоч вони белькочуть щось наче вже готове родитися, ви бачите, що це більше схоже на зачаття, ніж на породи, і що вони тільки вхопили шилом патоки. Сам я вважаю, та й Сократ це підтверджує, що хто має на думці живий і ясний образ, той зуміє його передати хоч з-бергамська, а як німтур, то й на кивах і моргах:

⁷¹ Гегесій – грецький філософ III ст.

*Ну, а коли вже збагнеш, то й слова мимоволі надлинуть.
Горацій, Про поетичне мистецтво, 311
Пер. Андрія Содомори*

Або, як не менш поетично висловився ще один автор у своїй прозі: *Коли якийсь предмет зацікавить і запалить душу, слова біжать навзаводи. Сенека Старший, Контроверзи, III.* Або ще один: *Слова злітаються на суть. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, III, 5.* То байдуже, що ваш вихованець знається на аблативах, кон'юктивах, субстантивах і взагалі на граматиці не більше, ніж його льокай або вулична торговка оселедцями. Адже цей льокай і ця торговка, лишень дай їм волю, розіб'ють вам цілий глек брехеньки і розминуться при цьому з правилами рідної мови не більше, ніж найкращий магістер і бакаляр у Франції. Якщо ваш вихованець не знає риторики і не вміє у вступі запобігти ласки у ласкавого читальника – менше з тим! Яким-бо вбогим виявляється весь той риторичний куншт перед силою переконання, яка б'є від простої і щирої правди: оті кучерявості можуть захоплювати тільки невігласів, неспроможних стравити важчих і смачніших потрав, як про це виразно говорить Афер у Тацита. Посли з Самоса прибули до Клеомена, спартанського царя, приготувавши гарну і довгу промову, аби підбити його на війну з тираном Полікратом. Терпляче вислухавши їх до кінця, Клеомен відрік: «Щодо вашого зачину і вступу, то я їх забув, так само, як і середину; а щодо висновку, то я проти». Ото, на мій смак, гарна відповідь і добрий щиголь по носі панам ораторам!

А що ви скажете про ще один вислів? Атенці мали вибирати між двома архітектами для зведення великої будови. Перший, премудрий, виступив із пишною, добре продуманою орацією про те, яка має бути ця споруда, і майже схилив люд на свою руч. Другий відбувся лише одним реченням: «Панове атенці, що він сказав, те я зроблю».

Багато хто захоплювався красномовством Цицерона в пору його злету, а Катон лише сміявся і казав: «Потішного ми маємо консула!» Влучний вираз чи дотеп завжди к строці, байдуже, де його втулено – спереду чи ззаду. Як він не ліпиться ні до того, що йому передує, ні до того, що йде за ним, то він гарний сам собою. Я не належу до тих, хто гадає, ніби для доброго вірша досить доброго розміру: хай поет подовжить собі короткий склад, якщо це йому до вподоби, менше з тим; якщо задум гарний, якщо він багатий на зміст і сенс, то я скажу: поет він таки путній, хоч і поганий віршовник.

*Гостре, живе мав чуття, лише вірш уклав якось грубо.
Горацій, Сатири, I, 4, 8
Пер. Андрія Содомори*

Можна, зауважує Горацій, згубити у творі всяке чергування і розміри —

*і місцями
Наші слова поміняй: початкове хай стане кінцевим —
В кожному слові, хоч як не розкидай, поета впізнаєш.
Горацій, Сатири, Г, 4, 57
Пер. Андрія Содомори*

дарма, він через це не програє; частини самі собою залишаться гарні. Ось що відповів Менандер⁷², як його лаяли, що він ще пальцем не кивнув, хоча вже наближається термін подачі його комедії: «Вона цілком створена і готова, треба лише доробити вірші». Виносивши зміст і композицію комедії у себе в голову, він уважав решту за дрібничку. Відтоді як Ронсар і Дю Белле прославили поезію французьку, я не знаю наймізернішого віршомазу, який би не дув

⁷² Менандр (бл. 343—бл. 291 до Р. Х.) – давньогрецький поет-комедіограф, головний представник нової аттичної комедії. Зображував побутові конфлікти родинного життя.

баньок слів і не низав складів, взоруючись на них: *Більше дзвону, ніж: сенсу. Сенека, Листи, 40.* Зроду не мали ми стільки поетів, як нині їх розплодилось. І хоча вони легко опанували ритми згаданих поетів, їм ще треба багато каші з'їсти, щоб наслідувати мальовничі описи одного і витончені вимисли другого.

Ба, а що учворить наш вихованець, якщо хтось почне забивати йому баки софістичними витребеньками якогось силогізму: шинка схиляє до пиття, пиття вгамовує спрагу, отже, шинка вгамовує спрагу? Хай він із того посміється. Куди дотепніше смішки строїти, ніж відповідати на такі дурниці. Хай він скористається із влучної Аристиппової репліки: «На кий біс мені його ще й розв'язувати, якщо й зі зв'язаним не оберуся клопоту?» Хтось напосівся на Клеанта, озброївшись діалектичними викрутами. На це Хрисипп сказав: «Грайся в ці цяцьки з дітьми, замість задурювати ними голову дорослої людини!»

Якщо це закарлюцтво, ці *заплутані і каверзні софізми, Цицерон, Академічні питання, II, 24*, заохотять учня видавати брехню за правду, то це й справді небезпечно; але якщо вони не дають нічого і викликають у нього лише сміх, я не бачу, чому б йому відступати перед ними. Бувають такі дурні, що збочують із дороги і накидають гака завдовжки чверть милі, ганяючись за дотепом, *або ті, хто не добирає потрібного слова для передавання суті справи, а, навпаки, пристосовує суть справи до готових слів. Квінтіліан, VIII, 3.* Я куди охвітніш перекручу якусь добру сентенцію, щоб вона пасувала до мого твору, ніж, погнавшись за нею, перекручу нитку своїх розумувань. Навпаки, то слова мають служити думці і йти за нею, і там, де французька мова недолуга, хай допоможе гасконська. Я хочу, щоб перед вела сама суть справи, заповнюючи уяву слухача так, щоб він не зважав на слова. Мова, як на мій смак, це мова природна і проста, як на папері, так і на устах; сочиста і гостра, стисла і коротка, не так причепурена і пригладжена, як ядерна і могутня:

*Вреши до смаку лиш такі слова, що вражають,
Вірш з епітафії на могилі Лукана*

радше кострубата, ніж нудна; вільна від штучності, невимушена, стихійна, смілива; щоб кожен клаптик її жив своїм життям; не педантична, не чернеча, не сутяжницька, а радше солдатська, як називає Светоній Цезареву мову, хоча мені невтямки, чому він її так називає.

Я залюбки наслідував ту навмисну недбалість, яку ми бачимо у нашої молоді в убранні: плащ, звислий на зав'язках, пелерина на одному плечі, брижати панчохи, – це все вияв презирливої погорди до чужинецьких строїв та витребеньок. Але ще доречніше було б таке ставлення до мови. Всяка силуваність, надто за нашої французької жвавості й веселості, не личить дво-ракові, а в монархії кожен шляхтич має поводитися як дворак. Отож ми робимо правильно, трохи випинаючи простоту і недбальство.

Я не люблю тканини, де видно шви та вузлики, – подібно до того, як хтось не захоплювався б тілом, де можна перерахувати всі кості та жили. *Мова, яка дбає про правду, має бути проста і нехитра. Сенека, Листи, 75.*

Проречистість шкодить самій суті справи, привертаючи до себе нашу увагу.

Як у вбранні бажання відзначитися якимсь особливим і незвичним кроєм видається чимось дитинним, так і в мові: гонитва за новими зворотами і мало знаними словами походить із якогось школярського марносластва. Чому б мені не послуговуватися мовою паризького базару? Аристофан⁷³ Граматик попав пальцем у небо, ганячи Епікура за простоту його мови і намагання говорити ясно – якраз у цьому й полягало його ораторське мистецтво. Наслідувати мову зовсім не важко – і цим одразу заражається весь загаль; зате наслідувати судження, думки – річ забарніша. Більшість читачів, бачачи однакові строї, дуже помиляється, гадаючи, ніби під ними ховаються однакові тіла.

⁷³ Аристофан – граматик олександрійський II ст. до Р. Х.

Сили та м'язи не позичити; можна позичити лише плащі та вбори. Більшість тих, з ким я спілкуюся, говорять тією самою мовою, якою написано ці *Проби*, але я не знаю, чи й мислять вони однаково.

Атенці, зазначає Платон, привчені дбати про багатство та гожість своєї мови, спартанці – про її лаконічність, а критяни – більше про щедрість думок, ніж про слова: ці найтямкіші. Зенон хвалився, що в нього два різновиди учнів: одні, він називає їх *філологи*, цікаві пізнати самі речі, і вони його улюбленці; другі – *логофіли*, яких обходять самі слова. Це не означає, що красномовство не файна і не корисна річ, а все ж вона не така файна, як її розмальовують, і мені досадно, що на те, щоб його навчитися, йде все наше життя. Я волів би насамперед добре знати рідну мову, а також мову сусідів, з якими найчастіше маю до діла.

Знання греки та латини – штука, безперечно, гарна й важлива, та вона дається надто дорогою ціною. Я розповім, як можна їх здобути куди легшим коштом, ніж звичайно, – цей спосіб випробувано на мені самому. Його може застосувати всякий, хто забажає.

Мій покійний батько, розпитавши якнайретельніше знавців та науковців, як найліпше вивчати мови, почув від них попередження про звичайні тут перепони; його застерегли, що єдина причина, чому нам несила осягти величі і мудрості давніх греків та римлян, це тривалість вивчення їхніх мов, тоді як їм самим вони не коштували анінайменших зусиль. Сам я не вірю, щоб то була справді єдина причина. Хай би там що, а батько зарадив собі тим, що просто з рук мамки, ще перш ніж мій язик почав щось лепетати, віддав мене під опіку німцеві (цей німець потім помер у Франції славетним лікарем). Мій учитель зовсім не знав нашої мови, зате чудово орудував латиною. Приїхавши на запрошення мого батька, який створив йому всі умови для мого навчання, він не відходив від мене ні на крок. Німець мав при собі двох підмагачів, не таких учених, як він, їх було приставлено до мене дядьками, і всі троє не озивалися до мене інакше, ніж латиною. Що ж до решти домівників, то тут діяло непохитне правило: батько, матір, служник повинні були спілкуватися зі мною за допомогою дешциці завчених латинських слів. Аж дивно, як їм у цьому повелося. Батько і мати так опанували латину, що цілком її розуміли, а при потребі могли й порозумітися нею; те саме можна сказати і про челядь, якій доводилося мати справу зі мною. Коротко кажучи, ми так полатинились, аж наша тарабарщина поширилася на окільні села, де й досі зберігаються завдяки частому вжитку латинські назви деяких ремесел та відповідного знаряддя. Особисто я навіть на сьомому році тямив французчину чи перигорську говірку не більше, ніж скільки, скажімо, арабщину. І завіграшки, без книжки, граматики, будь-яких правил, лозини та сліз я опанував латину, і в моїх вустах вона звучала не менш щиро, ніж у вустах мого напутника, бо я не знав нічого іншого, щоб її псувати та нівечити. Для контрольних робіт із письмого перекладу латиною доводилося давати мені текст не французькою мовою, як у школах, а кепською латиною, яку я мав довести до божеського вигляду. Нікола Груші, автор *Де комітііс Романорум*, Гійом Герант, коментатор Аристотеля, Джордж Б'юкенен, великий поет шотландський, Марк-Антуан Мюре⁷⁴, котрого Франція та Італія вважають за найкращого промовця нашої доби, мої колишні наставники – всі вони казали мені не раз, що в дитинстві я так легко і вільно джеркотів латиною, аж їм бувало лячно до мене підступитися. Б'юкенен, котрого я згодом зустрів у почті покійного кардинала де Бріссака, признався мені, що лаштується писати твір про виховання дітей і хоче мій вишкіл узяти за взірць; він тоді виховував молодого графа де Бріссака, згодом ушлявленого своєю мужністю та відвагою.

Щодо греки, якої я майже зовсім не знаю, то батько збирався навчати мене цієї мови, застосовуючи геть-то новий метод: з допомогою гри та вправ. Ми вивчали відмінки, граючись у них, як дехто вивчає математику та геометрію, гуляючи, скажімо, в дамки. Адже моєму батькові, окрім усього іншого, радили приохочувати мене до науки і до виконання обов'язку,

⁷⁴ Груші, Герант, Б'юкенен і Мюре – Монтеневі учителі в Бордоському коледжі.

не гвалтуючи моєї волі й спираючись лише на моє палке бажання. Йому радили виховувати мою душу в лагоді, даючи їй цілковиту волю, без примусу та суворості. І він дбав про це так неухильно, що з огляду на думку декотрих авторитетів, ніби для ніжного мозку дитини шкідливо, якщо її раптово будити вранці, гвалтом і похапливо вириваючи з чіпких обіймів сну (в який вони поринають куди глибше, ніж ми, дорослі), з огляду на їхню думку звелів, щоб мене будили звуками музичного інструменту і щоб у цей час біля мене неодмінно був хтось із челядників.

Цього прикладу досить, аби судити про всю картину, а також аби скласти уявлення про турботливість і любов мого вірцевого батька, котрому годі поставити на карб, що йому не пощастило споживати справедливих плодів такої пильної своєї дбалості. Дві обставини спричинилися до цього. По-перше, яловий і невдячний ґрунт. Хоч я і тішився здоров'ям нівроку і мав лагідну та слухняну вдачу, а проте був таким м'ялом, відзначався такою сонливістю і млявістю, що не могли мене вирвати з моєї ліни, навіть аби змусити трішечки погуляти. Те, що я бачив, я бачив ясно, і під отою обважнілою оболонкою віддавався зухвалим мріям та зрілим як на свої роки думкам. Розум у мене був повільний і посувався в розвитку лише остільки, оскільки його вели, схоплював я теж не з лету; дотепністю похвалитися я не міг, до того ж я хибував на цілковитий – просто фантастичний – брак пам'яті. По-друге, як усі ті, кому нетерпеливись чимшвидше одужати і хто хапається за першу-ліпшу пораду, мій добряга-батько, потерпаючи, як би не зазнати краху в такому любому для його серця починанні, пішов зрештою на повіді в узвичаєної думки, яка завжди відстає від тих, хто веде перед, робом журавлів, що тягнуться за вожаєм, і скорився звичаю, уже не оточуваний тими, хто підказав йому в Італії перші виховавчі настанови, звідки він їх і вивіз. Отож батько послав мене, шестирічного, до гієнської школи, на той час закладу в повному розквіті, закладу найкращого у Франції. Навряд чи можна було додати ще щось до тих турбот, якими він мене там оточив, обравши найдостойніших вихователів, що опікувалися мною окремо, і допевнившись для мене низки інших, не передбачених у школах, пільг. Але так чи інакше, це була школа. Моя латина невдовзі підупала, і, відвикнувши користуватися нею в розмові, я швидко дискваліфікувався. Тож бо всі мої знання, набуті завдяки новій навчальній методі, прислужилися мені лише на те, щоб я зразу перескочив у старші класи. Але вийшовши зі школи тринадцятирічним хлопцем з повним курсом наук (як у них це зветься), я, щиро кажучи, не виніс звідти нічого такого, чим міг би пишатися.

Поривати до книг мене почало завдяки втісі від оповідок Овідієвих *Метаморфоз*. Уже в сім-вісім років я зрікався усіх забавок, аби тішитися їхнім читанням; окрім того, що латина була для мене рідною мовою, *Метаморфози* виявилися найлегшою з усіх відомих мені книжок, найдоступнішою своїм змістом моєму ще незрілому розумові. Що ж до всіляких там *Ланселотів Озерних*, *Амадісів*, *Гюонів Бордоських* та інших плюгавих книжчин, якими захоплюються замолоду, то я про них тоді й не чув (та й нині гаразд не знаю, об чім вони) – так суворо мене вишколили. Натомість до інших обов'язкових дисциплін я ставився аж надто недбало. Але тут мене врятувало те, що мій напутник був розумний і дивився крізь пальці на ці та інші мої грішки. Завдяки цьому я проковтнув усю Берилієву *Енеїду*, потім Теренція, Плавта, нарешті, італійські комедії, страх цікаві для мене своїм змістом. Якби вихователь виказав тупу упертість і не давав мені читати, я б виніс зі школи лише люту ненависть до книжок, – подібно до майже всіх наших паничів. Та він поводився вельми мудро. Вдаючи, ніби нічого не бачить, він ще дужче розпалював мій читацький апетит, дозволяючи ласувати книжками лише потаємці й лагідно змушуючи мене виконувати обов'язкові уроки. Адже в тих, кому батько доручав моє виховання, він волів шукати насамперед добродушність і м'якість вдачі. Я ж, зі свого боку, не мав інших вад, окрім оспалості та ліни. Боятися треба було не того, що я вчиню щось погане, а того, що я битиму байдики. Ніщо не показувало, що я буду лихий, натомість про те, що стану пустоцвітом, промовляло все. Мені загрожувало не лиходійство, а неробство. І так воно, бачу, й

сталося. Ось якими закидами найчастіше натуркують мені вуха: ледачий, байдужий до родинних і товариських обов'язків, а також до громадських; надто поглинутий собою. Навіть ті, хто найменше до мене прихильний, не скажуть: яким правом він собі оте присвоїв? Яким правом нічого не заплатив? Вони кажуть: чому він нічим не поступається? Чому нічого не дарує?

Буду радий, якщо й надалі мені робитимуть лише такі, породжені особливою вимогливістю, закиди. Та дехто несправедливо вимагає від мене, щоб особисто я робив те, що вони зобов'язані робити самі. Гудячи мене, вони заздалегідь відмовляються належно оцінити будь-який мій добрий вчинок і висловити мені подяку, яка була б лише справедливою даниною. Крім того, я прошу врахувати, що всяке моє добре діло має цінуватися тим більше, що сам я менше за абикого користувався чужим добродійництвом. Я можу тим вільніше розпоряджатися своїм майном, чим більше воно моє. І якби я любив розписувати все, що роблю, то міг би легко відмести адресовані мені докори. А декому з цих панів я ще й зумів би завиграшки довести, що вони роздратовані не так тим, що я роблю не досить багато, як тим, що я міг би зробити куди більше.

Воднораз моя душа сама по собі зовсім не була позбавлена сильних імпульсів, а також чіткого і ясного погляду на доколишній світ, який вона зовсім непогано розуміла і якому в самотності, ні з ким не спілкуючись, дала оцінку. І між іншим, я справді думаю, що вона нездатна була б схилитися перед силою та примусом.

Чи слід мені згадати про ще одну свою здібність, виявлену в дитинстві? Мені притаманне вміння вживатися у виконуваних ролі. Бо ще в ранньому віці

*Мені дванадцятий пішов в ту пору рік
Вергілій, Еклоги, VIII*

мені доручали ролі героїв у латинських трагедіях Б'юкенена, Геранта і Мюре, які вельми успішно ставилися в нашої гієнській школі. У цій справі наш ректор Андреа де Гувей⁷⁵, як і в усьому, що стосувалося його обов'язків, не мав собі рівні у всій Франції. Так ось, на цих виставах мене вважали за найкращого актора. Таких аматорських постанов я нізащо не гудив би, якби вони набули поширення серед дітей вельможних домів. Згодом мені доводилося бачити і наших принців, які віддавалися грі на сцені, нагадуючи цим декого зі старожитніх, грі, що робила їм честь і приносила успіх.

У Давній Греції вважалося цілком пристойним, коли муж високого коліна робив акторство своїм ремеслом: *«Він поділився своїм задумом з актором-трагіком Арістоном: цей останній був родовитий, ще й багатий пан, проте лицедійство, яке у греків не вважається ганебним, анітрохи його не принижувало»*. Тит Лівій, XXIV.

Я завжди картав гонителів таких розваг, а також несправедливість тих, хто не допускав хороших лицедіїв до наших славетних міст, позбавляючи народ цієї громадської втіхи. Мудрі державці докладають усіх зусиль, аби збирати й об'єднувати городян як для спільного виконання обов'язків, накладених на нас святобливістю, так і для інших поважних справ та всіляких забавок: громадський дух та згуртованість від цього тільки міцнішають. Та й чи можна було б запропонувати їм невинніші розваги, ніж ті, що відбуваються прилюдно і перед очима влади? По-моєму, було б навіть правильно, якби влада і державець вряди-годи трусили капшуком і частували міську комуну театральними видовищами, виявляючи тим самим свою ласку і батьківське піклування, і якби в містах із численною людністю було відведено відповідні місця для вистав, які відвертали б городян від таємного зла.

Повертаючись до нашої теми, наголошу: найголовніше – прищепити охоту і любов до науки, інакше ми виховаємо просто віслюків, нав'ючених книжками з їхньою премудрістю.

⁷⁵ Андреа де Гувей – принципал чи директор Гієнського коледжу в Бордо.

Підстьобуючи їх ударами різок, їх обвішують повними саквами усіляких знань, але щоб тамті стали істним добром, не досить їх носити на собі, треба ними проїнятися.

Розділ XXVIII Про дружбу

Спостерігаючи, як працює маляр, який живе у моєму домі, я відчув бажання піти за його прикладом. Він вибирає найкраще місце посеред стіни і чіпляє там полотно, намальоване з найбільшим хистом, а порожній простір довкола заповнює гротесками, тобто фантастичними мальовидлами, чарівними лише своїм розмаїттям та химерністю. І якщо бути щирим, то що таке ця книга, як не ті самі гротески, не ті самі кострубаті чудиська, складені з різних шматків, без певної форми, без доладності й пропорцій, окрім чисто випадкових?

Зверху обличчя

Гарної жінки, внизу ж – подoba лускатої риби.

Гораций, Про поетичне мистецтво, 4

Пер. Андрія Содомори

Тож-бо я сумлінно мавпую тамтого маляра у другому пункті, зате у першому, найкращій частині його праці, я пасу задніх, бо мій хист не сягає аж так далеко, аби я відважився створити полотно, пишне і виконане за всіма правилами мистецтва. От я й постановив запозичити його у Етьєна де Ла Боесі⁷⁶, хай воно прикрасить і оздобить усю мою працю. Я маю на увазі його розправу, якій він дав титул *Добровільне рабство*; проте люди, не знаючи про те, перехрестили її на *Проти єдиного*. Він написав її як пробу за першого молоду на честь свободи і проти тиранів. Твір цей ходить по руках людей одукованих і сподобився у них високої і заслуженої хвали, бо добре написаний і багатий на зміст. Слід, проте, сказати, що це не найліпше з того, що він міг би написати; якби у зрілому віці, коли я його знав, він повзяв собі намір на кшталт мого, тобто нотувати на папері свої роздуми, ми побачили б чимало рідкісних творів, дуже наближених до невмирущих зразків старожитності, бо я не знав нікого спроможного змагатися з ним природними здібностями у цій царині. Але по ньому залишилася тільки згадана розправа, та й то випадком (гадаю, вона не попадалася йому на очі, відколи з'явилася з-під пера), та ще нотатки про січневий едикт, овіяний славою в історії наших горожанських воєн. Може, мені вдасться використати їх ще деінде. Ото й усе (окрім зошитів із його творами, недавно надрукованими моїми заходами), що мені пощастило зібрати з його реліквій, потому як він уже на Божій дорозі, у сповнених любові словах тестаменту, зробив мене спадкоємцем своєї книгозбірні та паперів. Щодо мене, то я маю особливо завдячувати цій розправі, тим паче, що вона спричинилася до нашої першої зустрічі. Мені показали її ще задовго перед тим, як ми зішлись, і вона, ознайомивши мене з його йменням, підготувала в такий спосіб дружбу, яка нас пізніше поєднала. І тривала наша дружба, скільки волів Господь, дружба така глибока і досконала, що про подібну і в книжках не прочитаєш, та й між нинішніми людьми і сліду чогось схожого не зустрінеш. Для її виникнення потрібен збіг стількох обставин, що і то багато, як випадок пошле її раз на три сторіччя.

Здається, ні до чого природа не схиляє нас більше, ніж до дружнього спілкування. Ось і Аристотель править, що добрі законники дбають більше про дружбу, ніж про справедливість. Що ж до дружби, про яку оце мова мовиться, то вона сягає абсолютної досконалості, її вершка. Бо, загалом беручи, всяка приязнь, яку цементує і підтримує насолода, вигода, громадська чи приватна потреба, тим менш прекрасна і шляхетна і тим менш є щирою приязню, чим більше

⁷⁶ Ла Боесі справив на Монтеня після своєї смерті 1563 року дуже глибокий вплив. Умираючи, він заповів Монтеню свою «книгозбірню», де було багато творів стоїків. Монтень оприлюднив твори свого друга, за винятком Розправи про добровільне рабство.

до неї домішується сторонніх причин, міркувань та цілей. Так само й оті чотири стародавні її види: родинні, громадські, любовні почуття, почуття гостинності не відповідають нашій приязні ані кожен зосібна, ані разом узяті.

Щодо батьківських почуттів до дітей, то це радше пошана. Дружба живиться співжиттям, яке не може мати між ними місця через надто велику вікову нерівність і через те, що, либонь, ображало б закони природи: батьки не можуть звиряти свої потаємні думки дітям, не породжуючи при цьому непристойного панібратства, а діти не можуть уділяти батькам пересторог і настанов, що є одним із найперших обов'язків між приятелями. У деяких племенах діти за звичаєм убивали батьків, а в інших, навпаки, батьки вбивали дітей, немовби і ті і ті в чомусь заважали одні одним і життя одних залежало від загибелі інших. Бували філософи, які гордували голосом крові, як от Аристипп: коли йому доводили, що він має любити своїх дітей, бо він сплотив їх, він сплюнув на землю зі словами, що плювки також його плід і що ми так само плодимо нужу та робацтво. А інший філософ, якого Плутарх хотів помирити з братом, сказав: «Мені начхати, що ми вилізли на світ тим самим отвором». А проте *брат* справді гарне і солодке слово, і ми з Ла Боесі залюбки вживали його, підкреслюючи нашу приязнь. Але горезвісне спільне майно, поділ його і те, що багатство одного має обертатися бідністю другого, це все геть послаблює і нівечить покровенство. Брати, доробляючись до багатства, мусять іти тим самим шляхом і вдаватися до тих самих засобів, через що вони неминуче стикаються і стають на заваді одне одному. Та й чому їм конче має бути притаманна спорідненість душ, тільки й здатна породжувати щиру і досконалу приязнь? Батько і син своєю вдачею можуть бути цілком відмінні між собою, так само і брати. Хтось може доводитися мені сином чи родичем і zarazом бути дикуном, злосливцем чи пеньком головатим. І що більшою мірою дружба нам диктується силою законів та природних зобов'язань, то менше в ній знаходиться місця для вибору та вольної волі. А тим часом ні в чому вольна воля так не прагне заявити про себе, як у душевній прихильності та дружбі. Кажу це не тому, що був сам у цьому сенсі обділений, адже я мав батька найкращого у світі і найпоблажливішого аж до глибокої старості; та й родовід мій взірцевий із діда-прадіда, зосібна славний братерською згодою:

*Той, що батьком став для братів у скруті.
Горацій, Оди, II, 6
Пер. Андрія Содомори*

Годі порівняти з приязню чи ставити на одну дошку з нею наші почуття до жінки, хоча вони також плід вибору. Їхнє полум'я, я це визнаю, —

*Зустрілась і мені в путі богиня,
Що в душу ллє солодкість з гіркотою,
Катулл, IXVIII, 17*

заборчіше, жагучіше і раптовіше. Але це полум'я нестале і летке, примхливе і мінливе, гарячковий пал, підвладний вибухам і спадам, палахкотючий тільки в однім куточку душі. Натомість у дружбі тепло повсюдне і всепроникне, хоча помірковане і рівне, самі солодощі та прихилля, геть позбавлені чогось різкого та гострого. Ба більше, у коханні маємо до діла тільки з настямним потягом до того, що від нас тікає:

*От мов ловець за зайцем уганяє
У горах-долах, в спеку й холоди,
Й не так цінує спіймане нарешити,
Як цінував, ще поки гнавсь без стежки.
Аріосто, Роланд Несамовитий, X, 7
Пер. Олександра Мокровольського*

Щойно кохання переходить у дружбу, тобто у згоду обопільної волі, воно хиріє і гасне. Кохання гине від зужиття, як таке, що домагається тілесної мети і підлягає насиченню. У дружбі, навпаки, потяг іде в ногу з посіданням; приятель постає, міцніє і росте лише у вжитку, бо походження її духовне, а вправляння роблять душу ще витонченішою. Поруч із нашою з Ла Боезі досконалою дружбаю колись мали до мене доступ оті скороминущі захоплення (я не кажу вже про те, що в цьому зізнавався і мій друг у своїх віршах); і обидві ті пасії гніздилися в мені разом, цілком свідомі одна одної, але для мене ніколи не сумірні: перша пишню та гоже линула своїм шляхом, дивлячися з погордою, як тамта друга шамотається десь унизу, ген далеко від неї.

Що ж до шлюбу, то oprіч того, що це угода, вільна тільки під час укладання (бо тривалість її вимушена і від нашої волі не залежить), угода, укладена зазвичай для інших цілей, то до нього долучається ще безліч сторонніх вузликів, цілком достатніх, аби урвати нитку і заплутати розвиток живого почуття. Зате у приятелі немає інших розрахунків та міркувань, окрім неї самої. Додаймо до цього, що, сказати по ширості, жінка зазвичай не здатна підтримувати спілкування та єднання, якого вимагає така свята спілка. Душа у неї видається не досить міцна, щоб зносити мультість таких тісних і тривалих пут. І певно, якби не це, якби могла з'явитися така вільна і самохітня спілка, коли не лише душі зазнавали б отієї цілковитої втіхи, а й тіла теж брали участь у злитті, спілка поглинула б усю людину до решти, то така приятель напевняка була б іще повніша і досконаліша. Проте біла челядь зроду не показала прикладу цього, і, на однакшайну думку всіх старожитніх шкіл, жінку тут треба виключити.

А от узяти оту збочену грецьку розбещеність, таку відразливу – і цілком слушно – для наших звичаїв, то й та, вимагаючи, за практикою збоченців, неминучої вікової нерівності й різниці послуг між коханцями, теж не відповідала отому цілковитому єднанню та гармонії, яких ми тут жадаємо: *Що становить собою ця закоханість приятелів? Чому ніхто не кохає бридкого хлопця чи гарного старуха? Цицерон, Тускуланські розмови, IV, 33.* Навіть її, цієї збоченської любові, академічному вірцеві не суперечитиме, якщо я від її імені скажу так: отой перший шал, пробуджений сином Венери в серці коханця до предмета свого убожування в самім розквіті юності, шал, що дозволяє всі безсоромні і спорзні домагання – породження непогамованої хтивості, ґрунтувався лише на зовнішній вроді, на викривленому уявленні про тілесні зносини. Про дух тут не могло бути й мови, бо він ще не появив своїх чеснот, він перебував допіру в сповитку і ледве починав кильчитися. Якщо цим шалом палала ница душа, то засобами, якими ницак собі запомігав, були багатство, подарунки, висування та інші нечестиві й гідні догани принади. Якщо він западав у шляхетнішу душу, то й ціна торгу, природно, була шляхетніша: філософські повчання, заклики шанувати віру, коритися законам, лягти кістьми, у потребі, за вітчизну, приклади героїства, розсудливості, справедливості. Отак показуючи добрі манери та красу своєї душі (бо його тілесна оболонка вже прив'яла), коханець намагався добитися взаємності коханого і сподівався з допомогою такого духовного спілкування створити міцніший і триваліший зв'язок. Коли ці запобігання увінчувалися нарешті успіхом (бо якщо від закоханого зовсім не вимагалось обачності і стриманості у виявленні почуттів, то якраз цього й вимагалось від коханого, якому належало оцінити внутрішню красу, звичайно важку для розпізнання), тоді в коханому народжувалося прагнення якогось духовного зачаття від духовної краси закоханого. Вона була для нього головна, а тілесна – випадкова і другорядна, тоді як у закоханого все було навпаки. Ось чому Академія вище цінувала коханого, запевняючи, що й боги такої самої думки. І страх вона ганить поета Есхіла за те, що той у любовних взаєминах Ахілла і Патрокла ролю коханка відвів Ахіллові, хоча в того ще й вус не висипався і він був найвродливішим серед греків. А що у згаданому зв'язку переважає і веде перед найгідніша сторона, то він, за твердженням мудреців-академіків, дає дуже корисні плоди у приватному і громадському житті; мовляв, саме цей звичай становить силу тих країн, де він панує, і є в них головним оплотом справедливості і свободи: яскраве свідчення – благословенна любов Гар-

модія і Аристогітона. Тож-бо вони називають цю любов святою і боговитою, і, як на них, хіба що тільки сваволя тиранів та нікчемність людей може їй противитися. Зрештою все, що можна сказати на користь Академії, зводиться до того, що така любов завершувалася приязню, а це не так-то вже й відбігає від визначення любові у стоїків: *Любов це спроба зав'язати дружбу з красою. Цицерон, Тускуланські розмови, IV, 34.*

Та я повертаюся до свого опису природнішої і статечнішої любові: *Про дружбу може судити тільки людина зрілого віку і зрілої душі. Цицерон, Про дружбу, 20.*

Зрештою те, що ми зазвичай називаємо дружбою та друзями, це лише знайомства та зв'язки, налагоджені, з якоїсь okazji чи нагоди, за допомогою яких душі наші підтримують одна одну. У тій дружбі, що про неї йдеться, вони зливаються і стоплюються між собою в таку ідеальну цілість, що затирається і безслідно губиться шво, яке їх лучить. Коли б у мене хтось допитувався, чому я полюбив свого приятеля, я відчуваю, що не міг би пояснити цього інакше, ніж словами: «Бо то був він; бо то був я».

Є, поза всіма моїми розумуваннями і поза всім, що я міг би тут сказати, якась невідома мені, незбагненна і невідворотна сила, яка нас звела. Ми шукали одне одного ще перед тим, як зійшлися, і те, що кожен з нас чув про іншого, підготувало глибший ґрунт для нашої приязні, ніж зазвичай буває плодом таких посередницьких чуток: може, з якогось веління небес. Самі імена наші злилися в обіймах. І вже за нашої першої випадкової зустрічі під час якогось великого свята й урочистості, що їх уряджали в місті, ми відчули себе такими вдячними одне одному, такими знайомими, такими пов'язаними між собою, що з тієї хвилини не мали нічого ближчого, ніж він мені, а я йому. У своїй пізнішій виданій друком виборній латинській сатирі він виправдовує і розтлумачує швидкість нашого зближення, яке так хутко досягло своєї досконалості. Приречена на дуже коротку тривалість і народжена дуже пізно (обидва ми були вже людьми дохожими, він на кілька років старший), наша дружба не могла гаяти часу і розвиватися розмірено та спокійно, взором тих приятельських стосунків, що у своїй обачності вимагають довгого попереднього спілкування. Наша приязнь не мала іншої гадки, окрім як про себе, і плакала лише саму себе. Тут не було жодної особливої спонуки, ані двох спонук, трьох, чотирьох, тисячі: тут була якась потаємна квінтесенція нашої істоти, що, полонивши всю мою волю, втопила її і розчинила в його волі, а його навзаєм у моїй, з тією самою захланністю, з тим самим палом: кажу, дослівно «розчинила», не залишаючи нам нічого, що було б нашою відрубною власністю, що було б тільки його або тільки моїм.

Коли Лелій у присутності римських консулів, які після осуду Тиберія Гракха переслідували всіх його сповійовників, спитав Гая Блосія (головного поплічника засудженого), на що він був би здатний задля Гракха, тамтой відповів: «На все». – «Як це на все? (допитувався Лелій далі). А якби він звелів підкласти вогонь під святиню?» – «Цього б він ніколи мені не звелів», – заперечив Блосій. «Ну, а якби він це вчинив?» – напоставив Лелій. «Я б послухався», – відрік Блосій. Якщо він був такий щирий приятель Гракхів, як запевняють історики, то, звісно, дарма дратував консулів цим зухвалим визнанням і не повинен був відступатися від своєї певності щодо Гракхового повеління. А проте ті, хто дає йому пригану за бунтівничу відповідь, не розуміють гаразд таємниці щирої дружби і їм невтямки, що Гракхова воля була і його волею, що він її знав і міг нею розпоряджати. Вони були більшою мірою друзями, ніж громадянами, більшою мірою друзями один одного, ніж друзями чи ворогами краю, ніж друзями шанобства і бунту. Віддавшись цілком одне одному, кожен із них цілковито тримав у своїх руках віжки нахилів другого. Зважте, що цим запрягом правує чеснота і розум (інакше його не було б), і тоді ви визнаєте, що Блосієва відповідь така, як і має бути. Якби їхні вчинки розбігалися, вони не були б, якщо міряти моєю міркою, ані приятелями навзаєм, ані приятелями самим собі. Зрештою Блосієва відповідь лунає не інакше, ніж лунала б моя на отаке, приміром, запитання: «Якби твоя воля наказала тобі забити доньку, чи забив би ти її?» Я міг би притакнути з чистим сумлінням: у цій-бо відповіді ще нема жодної згоди на сам учинок; я

не маю жодного сумніву щодо своєї волі; так само я не маю його й щодо волі такого приятеля, жодним розумуванням на світі не підірвати у мені певності, що я знаю задуми та судження мого друга. У будь-якому його вчинку, хай би як він виглядав, я зараз же відгадав би його пружини. Наші душі були так тісно злітовані, зазирали одна в одну з таким палом і щирували між собою з таким замилюванням, відкриваючись аж до самого споду, що я не тільки знав його душу, як свою власну, а й звівся б йому в усьому ще охвітніш, ніж самому собі.

І хай ніхто не пнеться порівнювати нашу приязнь з іншими приязнями взаєминами. Я знаю їх так само, як і кожен, знаю і найдосконаліші у своєму роді серед них, але гріх їх змішувати із щирою дружбою, тут не штука й помилитися. У цих звичних приятелюваннях треба завжди матися на острозі, міцно тримати віжки, виявляти обачність і розвагу: вузол не зашморгнутий так міцно, аби можна було його попускати. «Кохай свого приятеля, – казав Хілон, – так, як би мав колись його зненавидіти, і нанавидь так, як би мав покохати». Ця пересторога, що здавалася б мерзосвітньою у високій і всевладній дружбі, цілком збавенна у практиці звичного простого приятельства. До нього знаменито підійшов би улюблений вислів Аристотелів: «О мої приятелі! Нема більше на світі приятелів!»

Доброчинство і зобов'язання, звичні джерела інших дружніх стосунків, тут, у цім шляхетнім єднанні, навіть не заслуговують на те, щоб їх брати до уваги. Причина цього – цілковите злиття обопільної волі. Бо як та любов, яку я маю до себе, не посилюється тим, що в потребі я подам собі допомогу (хай би там що правили стоїки) і я не почуваю до себе жодної вдячності за послугу, зроблену собі самому, так і зв'язок між приятелями, коли він справді досконалий, затирає в них почуття таких обов'язків і змушує їх зневажати і гнати від себе геть слова на означення поділу та різниці, як-от: добродійство, повинність, вдячність, прохання, віддяка тощо. Оскільки в них усе ідеально спільне: воля, думки, судження, майно, дружини, діти, честь, життя, і оскільки їхнє єднання це лише, як влучно визначив Аристотель, одна душа у двох тілах, вони не можуть нічого собі ні дати, ні позичити. Ось чому законники, аби зробити шлюб якоюсь подобою цього бозького зв'язку, забороняють датки між чоловіком і жінкою, бажаючи тим самим показати, що все належить їм обом і що їм нічого ділити, нічого паювати між собою.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.